

میفولوژی شو عور و اونون ایستروکتور

1.1 - میفولوژی شو عور آنالیزی. میف و سیمول

میفولوژی شو عور ایجتیماعی-تاریخی اینکیشافین محصولودور. مارکس گؤستریردی کی، (میفولوژی) شو عور لاپ باشلانغیجان ایجتیماعی محصولودور، نه قده کی اینسانلار مؤوجودور، بنله بیر محصول اولاراق دا قالاچاقدر. [35] میفولوژی شو عور عینی زاماندا ایجتیماعی شو عور فورمالاریندان بیریدیر. گنیش معنادا دونیاگؤروش کیمی آنلاشیلان میفولوژی شو عورون ایکی فورماسی واردیر: میفولوژی تفکور و میفولوژی شو عور. میفولوژی تفکورده قدیم اینسانلاری اؤز دونیالاری ایله باغلابان ایلیک ایبتیدایی «دینی» تصورلرین فورمالاشماسی اساس یئر توتور، میفولوژی شو عورا ایسه دینی-میفولوژی ایستروکتورلارین ثابتلشمهسی و اونلارین ایبتیدایی جمعیتی ایداره اندن قوهیه چنوریلیمهسی خاصدیر. میفولوژی تفکورده قدیم اینسانلارین طبیعت قوهلری قارشسییندا کنچیردیگی قورخو حیسی باشلیجا رول اویناییر. میفولوژی شو عوردا ایسه قورخو موعین اینام و سیتاییشلرله، دینی مراسیم و ریتواللارلا عوض اولونموشدور. [127]

میفولوژی شو عورا خاص اولان خصوصیتلردن بیری ده سینکرئتیزمدیر. اگر خاوسا دونیائی سیستمسین، قاتماقاریشیق شکیلده آنلاماق طرزى خاص دیرسا، سینکرئتیزم بو دونیاگؤروشونو نیظاما سالیر، بیتکین بیر فورما یارادیر. عادت، سینکرئتیزم ندیکده بیر شئین اینکیشافی نین ایلیک مرحلهسی اوچون سحیهی اولان آیریلمازلیق، قوشوقلوق نظرده توتولور. میفلرده ده «طبیعتی اوسوندان، اویونو مراسیم و آییندن، ائلهجه ده شعری نثر، زامانی مکاندان» آیرماق غیری- مومکوندور. میفولوژی شو عورون اینکیشاف مرحلهلری موعین زامان و دؤور ایچینده اولدوغوندان اونون یار آتدیگی آلاهلار، توتملر، کولتار، اینانیشلار و س. هرهمی آیريجا زاماندا یئتیشمیش، بوختلشمیش شو عورون محصولودور. ایبتیدایی تفکورده سونرا میفولوژی شو عورون فورمالاشماسی، اساساً، قدیم دونیائین منظرهسی نین خاوتیک قورولوشوندان هارمونیک قورولوشا - نیظاملیلیق، سیستملیلیک، تارازلیق دوزومونه باشلاماسی عرفهسینه تصادوف اندیر. [127]

ایبتیدایی اینسانین یاشادیگی دؤورده ده عکسلیکلر مؤوجود اولموشدور. خئییر - شر، حیات - اولوم، گوجلو - ضعیف، ایشیق - ظولمت و س. ایلیک قارشیدورمالار کیمی اونون حافیظهسینده یاشامیشدیر. سونرادان اونون یار آتدیگی میفلرده ده بو قارشیدورمالار میفولوژی دونیاگؤروشون عکس قوطبلری کیمی تقدیم اولونموشدور. ایلیک اوللر او، کایناتدا باش وئرن پرسنسلری اولدوغو کیمی یوخ، قارماقاریشیق شکیلده درک انده بیلیمیشدیر. لاکین بو قارماقاریشیق لیغی عادی نیظامسیرلیق کیمی یوخ، موعین حده، اولچوده باش وئرن خاوس کیمی قبول ائتمک لازیمدیر. بنله باشا دوشمک اولار کی، خاوس موعین قارماقاریشیق لیق ایچینده فورمالاشان شئیلرین مادی اساسیدیر. خاوس یونان سوزو اولوب، حرفی معناسی «اسنهمک» دئمکدیر. اوجسوز-بوچاقسیر بوشلوق معناسینا دا اویغون گلیر. خاوس هم ده «کوسمیک بوشلوق» معناسینا دا باشا دوشمک اولار. هر شئین اول قنید اندیلمه لیدیر کی، خاوس میفولوژی تفکورون ایلیک قاورایش فورماسیدیر. قدیم یونانیستاندا خاوسو ایکی شکیلده باشا دوشموشلر: بیرینجیسی، بوش و یا نه ایلهسه دولدورولموش فیزیکی بوشلوق؛ ایکینجیسی، نه ایسه جانلی بیر شئی، دونیوی حیاتین اساسی کیمی. ائوریهده گؤره، خاوس سما و یئر آراسیندا بوشلوق کیمی باشا دوشولور. «میفولوژی لوغت» ده خاوسا بنله ایضاح وئرلییر: «...خاوس ائله بیر یئر دیر کی، اؤزونده بوتووو یئرلشدیریر. اگر او، اساسیندا دایناماسا، نه تورپاق، نه سو، نه ائلئمنتلر، نه ده بوتون کوسموس یارانا بیلمدی» [196]. خاوس - ایبتیدایی اینسان اوچون گیزلی حالدا مؤوجود اولان بیر باشلانغیجیدیر. اونون نظرینده خاوسدان باشقا شئیلر - یئر، سو، هوا، اولدوزلار، گونش و س. تورهیب. ایبتیدایی دوشونجهده اهورامزدا گؤی، تورپاق، اونون آناسی، اود اونون اولوغو، سو ایسه قیزی حساب اولونور. آذربایجان کوسموقونیک میفلرینده ده کیفایت قده بنله میثاللار واردیر. بو میفلرده داها چوخ بو فیکیر قاباریقدیر کی، «قاباقلار گؤی یئر یاخین ایدی»، «ازلی یئر اوزونده هئش نه یوخیدو»، «یئرله گؤی بیر-بیری ایله گؤیک بیتیشیک ایمیش» [13]. شومئرلرین «گیلقامیش، ائکیدو و یئرالتی سلطنت» آدلاندریقلاری پونمادا گؤستریلییر کی، اوللر یئرله گؤی بیر اولموشلار (دوال تشکیلات قورولوشونون طلبینه اساساً)، بیر چوخ آلاهلار یئرین گؤیدن آیریلماسینا قده مؤوجود اولوبلار، آیریلاندان سونرا گؤی آلاهی آن گؤیلره قالیخ، ائلیل ایسه یئر ائنیب [182]. بنله میفلرده بحث اولونان خاوسا بیر نیظامسیرلیق، حودوسوزلوق، سونسوزلوق، مکانسیرلیق خاص اولور. دقت اندیلسه، خاوسدا دنیا یارادیجیسی اولماق ایدنیالاری دا گیزلین حالدا یاشاییر. «لاپ قواخلار آلاهدان باشقا هئچ کیم یوخیموش. یئر اوزو ده باشدان-آیاغا سویوموش. آلاهی بی سویو لیل ائلییر. سونرا لیلی قورودیپ تورپاخ ائلییر. سونرا تورپاخدان بیتکیلری جوچردیر. اوندان سورا دا تورپاخدان پالچیک قییرپ اینسانناری یارادیر، اوللار اورو وئریر» [13].

میفدن ده گؤروندوگو کیمی، خاوسون داخلی منطقینه ایکی کئیفیت خاصدیر: (1) داغیتماق؛ (2) یاراتماق. بو کئیفیتلر بیر-بیری ایله قارشیلوقی علاقهده کایناتین فورمالاشماسیندا ایشتیراک اندیر. ائله مثال گتیردیگیمیز کوسموقونیک میفده ده «نیظاملیجی کوسمیک باشلانغیجلا داغیدجی خاوتیک باشلانغیجین موبارزهسی» دویولور [13]. قاتماقاریشیق تفکور میفولوژی تفکورون اوبرازلاردا عکس اولونمایان، غیری-آنلاشیلوقی بیر حیصهسی ایدی. هم ده میفولوژی تفکورون ایلیک فورماسینی تشکیل اندیردی. میفولوژی طبیعتده ایکیلی کاراکتر یاراندیقجا دونیائی خاوس شکیلده تصورده جانلاندیرماق مومکون دئییلدی. هم ده میفولوژی تفکور اؤز ایلیکین حالیندان چیخیب داها آنلاشیلوقی ساده تفکور فورماسینا چنوریلیردی. آرتیق بو تفکوره داها رئال اوبرازلار یاراتماق قیسمت اولوردو. بیر یاندان

خیالدا حوری-ملکری، پرلاری خنیر خاهلیغین جارچیمی اوبراز لاشدیریر، دیگر طرفدن دیو، تپهگوز، جین، شئطان و باشقالارینی ایسه شر قوولرین سیمولو کیمی یار ادریدی.

میفولگییا ایبتیدایی جمعیتده اینسانلارین سوسیال حیاتی تی تنظیملمکده خصوصی اهمیته مالیک اولموشدور. اینسانلار اوز دوشوندوکلرینی اوبراز لاشدیر اراق اوز حیاتلارینی مؤهومی قوولردن آسیلی حساب ائتمیش و ایلکین تصورلرینده حاقلی اولدوقلارینی ظن ائتمیشلر. اودور کی، بیز قدیم اینسانلارین میفولوژی حیات طرزینی میفولوژی قوولردن آیری حساب ائتمیر، اونون تأثیریندن دوغان دوشونجه سیستمنینی ده پراکتیک فعالیت نتیجهسی ساییریق. البته، خالق اوز میفولگییاسینی یاراداندا اونو قورو سخنماتیک شکیلده اورتایا قویمور. سوزون بدیعی قوهسیندن ایستیفاده اندرک یاراندیغی اوبرازلارا عظمتلی لیک وئریر. بو اوبرازلارین داها جانلی، تصویری، بدیعی جهتدن تأثیرلی اولماسی اوچون بدیعی ایفادهلردن بیری گلدیکجه ایستیفاده اولونور. هم ده بو پروسس تکجه اوبرازین یاراندیغی دؤورده اولمور، سونراکی دؤورلرده ده یینی بدیعی تفکور ماتریالیندان قایناقلاناراق اوبرازین میفولوژی-داخیلی عالمینی اوزه چیخاریر. بیز بئله حساب ائدیریک کی، میفولوژی یارادیجیلندا بدیعی لیک ایکی ایستیفامده اوزونو گؤستریر:

1- میفولوژی تفکورون سونراکی اینکیشافیندان دوغان میفولوژی شو عورون پونتیکیاسی. بو، بیر قدر موباحیثهلی گؤرونه بیلر. میفولوژی شو عورون هانسی بدیعی کنیفینلری اولای بیلر؟ اینسان دونیانی بدیعی فانتازبیاسی ایله درک ائتمگه چالیشیب. اونون نظرینده گونش اولدو تکریر، او، ایلدیری می سما ایلانی، بولدو نهنگ قوش کیمی تصور اندیب. بئله لیکه، اینسان بو درک ائتمده میفولوژی متنافورانین گوجوندن بهرملنیب. میفولوژی شو عورون پونتیکیاسی دندیکده تفکورده فورمالاشان ایلکین تصورلرین سونرادان جیلانلاراق کولتا، اینانجا چئوریلیمهسینه قدر اونون اوزونده فورمالاشان پونتیکی کنیفینلر نظرده توتولور. مثلاً، داغ اینامیندا هانسی بدیعی ثقیلتی گورمک اولار؟ داغ اینسانی شر روحلاردان قورویاندیر، داغ قایین آتادیر، داغ اوجالیقدیر و س. بئله لیکه گوروروک کی، بو حالدا بدیعی لیک فورما اولماییب مضمونون اوزونه خاص اولان کنیفینلر.

2 - پونتیکیلیک میفولوژی شو عورون یوکسک فورماسینی تشکیل ائدن میف یارادیجیلغیندا اوز پونتیکی حلینی تاپیر. بورادا بیز خصوصی اولاراق بدیعی شو عورون رولونو قنید ائتمهلی بیک. میف یارادیجیلغیندا بدیعی لیک میفین فورماجا گوزللیگی اولوب سونرادان اونون مضمونونا هوپور. بورادا بدیعی ایفاده واسیطه لریندن - تشبیه، متنافورا، پاراللر، موقایسه و س. - دن ایستیفاده اولونور. میف بوتون بو خصوصیتلری ایله ایبتیدایی جمعیه تقدیم ائدییر.

میفولوژی اوبرازلار مادی لشدیریلیمیش شکیلده اصل رئاللیق کیمی تصور اولونور، بدیعی اوبرازلار ایسه مجازی معنادا باشا دوشولنده اونلار متنافورا و آلتنقوریبیلار ایله ایفاده اولونمور، بونا گوره ده میفلر همیشه مؤعجوزملی، فانتاستیک، ماگیک و سحرلی شکیلده درک اولونور. میفلرده هنج بیر دینی سیمول یوخدور، دینه یوکسک عالی یارادانا اینام واریر، دنیا و دینی حیات بو اینامین اساسیندا فورمالاشیر (آلاها اینام)، اوزونده معیشتی، اخلاقی، ماراقلاری، عادتلری، سیرلی مؤعجوزلری و کولتارلی احتیوا ائدیر. میفده هر شئی حیسی شکیلده قورانیلیر. چونکی اینسان اوزونو طبیعتدن آیرمامیش، هر شئی اونون نظرینده جانلاندیردیغی کیمیدیر. لئوی-ایستروس اوزونون «میفولوژی تدقیقاتلار»یندا «ایبتیدایی منطیقه» اوخشیایان میفلرین اخلاقی نتیجهسیندن دانیشیر و قنید ائدیر کی، ایبتیدایی قبیله این اخلاقی اوزونده ایشارلر سیستمنینی، شرطی کودلاری، باخیشلارینی عکس ائدیریر [216]. او بو بارده «میفین ایستروکتور» مقاله سینده داها گنیش دانیشمیشدیر [189].

آ. ف. لوسنف یازیر کی، میفده کی بوتون سیموللار ایشارهدیر، بوتون ایشارلر ایسه سیمول دنیل. ایشانین و یا حادثه نین ایشارهی اونلارین معناسیدیر، سادهجه معنا یوخ، جانلاندیریلیمیش، شخص لندیریلیمیش، بدیعی صورتده عکس اولونموش سویستراتین (قیدا وئرچی موحیطین)، درک ائدیلمیش اشیا و حادثه لرین ایفاده سیدیر. دنمهلی، بوتون سوزلر ایشاره اولمادیغی کیمی، بوتون ایشارلر ده سیمول اولای بیلیر [189].

هر بیر سیمولون عمومی ایستروکتور و اردیر. سیمول بو عمومی ایستروکتور اساسیندا اوزونون یارادیلش پرنسیپلرینه مالیک اولور. ایستروکتور و یارادیلما پرنسیپی سیمولون مودئلینی عمله گتیریر. بؤیوک میفولوقون ایستروکتور حاقیندا فیکرلری بئله دیر: بیز سیمولا اونون معنا ائلمننلری پریزماسیندان باخدیق، لاکین بو ائلمننلری بیر بوتولوکده بیلرلشدیرن ایستروکتور آنالیسی دا واریر. منطیق بیزه اویردیب کی، موشاهیده ائدیلمنن مضمونون آزالماسی ایله بیرواختدا بوتون بو جور پرنتمنلرین همج درجهسی ده آرتیر. مثلاً، فرانسیزدان اینسانا، اینساندان جانلی وارلیغا، جانلی وارلیقدان عادی وارلیغا، داها سونرا «هنج نهیه». پرنتمننن همج اولدوقجا گنیشدیر، چوخلو ساید چئوریلیملر مومکوندور. بو جور چئوریلیمه پرنتمننن چوخلو صیفینه عابید اولاجاق، مضمون ایسه جوزی ده اولسا ایلکین معناسینی ساخالایاجاق [189]. بو فیکرلری میف عمله گلمگه شامیل ائتسک، سیمولون میفین پونتیکیلیگینده اوینادیغی رولو گوره بیلرک. بوتون بو فیکرلردن سونرا قناعته گلیمک اولار کی، سیمولون ترکیبینه اونون معناسی، عمومی لشدیریلیمه خصوصیتی، هر هانسی قانونا، یاخود قانونا ویغونلرغا تابع اولماسی، سیمولون داخیلی-خارجی ایفادهسی، اونون قورولماسی و بیر ده ایستروکتور داخیلدیر. سیمولون سوزله ایفاده اولونان ایشاره و معناسی (میفین اوزوندن سوزولوب گلن) میف دیلی نین تصویری-چالارلی لوق خصوصیتلریندن ده آسیلیدیر. ایشارهنین حقیقتله ویغونلرغو داها دقیق اولمایدیر. ایشارهنین دوزگونلویو ایجتیماعی پراکتیکادا یوخلانیلمایدیر. بورادا ایلکین اساس حادثه نین، آنالیسین، تصورون، معلوماتین ایشاره ایله علاقه سیدیر. آ. ف. لوسنف ایشارهنین آشاغیداکي علامتلرینی گؤستریر: (1) عکس ائدیرچی لیک؛ (2) معنالی لوق؛ (3) متنه ویغونلوق؛ (4) عیانی لیک؛ (5) فونکسییا؛ (6) اشیا و یا حقیقتلر نجه وارسا؛ (7) ایشارهنین مضمونون شو عوردا سویبکتیو جهسینه، دگیشیلیمیش شکیلده قبول اولونماسی؛ (8) عمومی لشدیرمهنین سرحدی؛ (9) عکسینه اینعیکاس اولونما؛ (10) اینواریانتلی لوق؛ (11) غیری-ثابت دگیشکن لیک؛ (12) شهادت؛ (13) ایشاوی لیک؛ (14) اینفورماسییا [189]. بونلار سیمولون اوزونون داخیلیندن گلن ایرادی معنالاردیر. سیمولون خارجینده ده اوزو ایله باغلی اوست قاتلار واریر. بونلار داها چوخ سیمولون فورمالارینا عابیددیر. بئله فورمالاردان بیری سیمولون آلتنقوریبیا ایله

علاقه‌سیدیر. البته، ائله باشا دوشولمه‌مهلیدیر کی، هر هانسی بیر آلتقوریانی، یاخود تمثیلی سیمول حساب اندیریک سیمولون آلتقوریک‌لیگی دندیکده، تمثیله عابید یئگانه خصوصیتین - حیوانین آدام دلی ایله دانیشماغی نین میفده اولوغونو گۆروروک. اگر تمثیله حیوان و یا بیتکی اینسان دلی ایله دانیشیرسا، بونا تمثیل دنمک اولار. میفلرده ایسه حیوانلار، قوشلار و بیتکیلرین دیل آچماسی، اینسان دلی ایله دانیشماسی تمثیله‌کیندن فرقلیدیر. میفلرده دیل آچمالار ایله باغلی اولان پروتسئلر مطلق یوخاریداکی علامتلی اوزونده عکس انتدیرمه‌لیدیر.

سیمولون فورمالاریندان بیر ده شخصلندیرمه‌دیر. بیز شخصلندیرمه دندیکده اینسانا خاص اولان خصوصیتلرین جانسیز اشیا‌لارا کؤچورولمه‌سینی باشا دوشوروک. یعنی جانسیز اشیا کیمی تصور اولونور. گوش، آی حاقینداکی میفلرده بو جیسملر اینسان کیمی دانیشیر، یاتیر، یوخودان دورور، حتی اولدوزلار اولارین اوشاقلاری کیمی تصویر اولونور.

سیمول عمومی سنجیه داشیبیر، توتاق کی، میف ده سیمول معناسیندایر، آلتقوریا، یاخود شخصلندیرمه فردی سنجیه داشیبیر آنجاق مو عین اوزگورلوک قازانیر. میفده بدیعی ایستروکتور مسالہسی بیرباشا سخمتاتیک شخصلندیرمه (هر هانسی آردیجیللیغا تابع اولماقلا سیرالانما) ایله باغلیدیر. شخصلندیرمه بوتؤولوکده میفین اوزونو احاطه اندیر. آلتقوریک‌لیکده ایسه دیل آچیب دانیشماق میفین کونکرتت بیر پئرینده اوزونو بوروزه وئیریر. آلتقوریبیادا بدیعی حیصه سربستدیر، هنج بیر اؤبود، نصیحت وئرمدن تمثیله ایشتیراک اندیر. آلتقوریک‌لیکده ایسه بدیعی حیصه مسالہسینده ایرجا سربستلیک یوخدور، حتی بئله دنیک کی، هر هانسی بیر جانلی دیل آچیب قهرمانا یول گؤسترمک، نصیحت وئرکم حقوقونا مالیکدیر. مثلاً، «چیل مادیان» ناغیلیندا قهرمانین اتلا مصلحت‌شمه‌سی بو قیلدندیر. شخصلندیرمه‌ده بدیعی حیصه سربستلیگه مالیک دئییل، بو بدیعی‌لیک میفین داخلینده ائستنتیک جهتنن اونون قاورانیماسینا کؤمک اندیر [189].

ایندی ماراقلی بیر مسالہ اوزه چیخیر. یوخاریداکی فیکرلره اساسلانیب بئله بیر فرضیه یوروتکم اولار کی، آلتقوریا، تمثیل و س. میفلردن یارانمیشدیر. اولار قدیم اینسانلارین میفلوژی-بدیعی یارادیجیلیغی نین هانسی سا مرحله‌سینده میفدن ایریلاراق بدیعی ژانر فورماسینا دوشموشدور. میفلوژی شو عور ایسه بدیعی شو عور محصولونو اولجه اوبرازلاشدیریر، اونا ایلکین فورما گنینه‌دیریر، سونرا یئنه اونا علاوه جیزگیلر داخل ائتمکله بیتکین حادیتیه، گوروشه، ایناما و س. چئویریر.

سیمولون باغلی اولدوغو اساس شرطلردن بیر ده دیلدیر. دیل نبطقین اوزه چیخماسیندا، بدیعی ماتریالین ایفاده اولونماسیندا، دینله‌یجی‌یه چاتدیریلماسیندا خصوصی یئری اولان شیفاهی فعالیت ساحه‌سیدیر. دیل، نبطق سسله علاقه‌دار اولوب معنا ایله بیر بئزده ماتریالین اوزونو تشکیل اندیر. شیفاهی نبطقین واسیطه‌سیله بدیعی ماتریالین دینله‌یجی‌یه چاتدیریلماسی نین دا موختلیف فورمالاری واردیر. مثلاً، ناغیلچی ناغیلی دانیشاندا تحکیه اصولوندان ایستیفاده اندیر، میفین پئرسوناژلارینین دلی ایله دانیشماغا باشلابیر و س. [163]. سسین تونونون آشای و یا یوخاری اولماسی دا، وضعیتیه اویغون اولاراق، ناغیلچی نین و یا میف سؤیله‌یه‌نین ماتریالی نه درجه‌ده منیمسه‌سیندن آسلیدیر. تدقیقات‌چیلارین یازدیغی کیمی، هر بیر میفده قورولوش اعتباریله مو عین حیصه‌لر و ائلمنتلر اولور کی، بونلار دا میفین مضمونونون آچیلماسینا خیدمت اندیر. بوتون بونلار عمومی‌لیکده مودئل آنلایشی آلتیندا بیرلشیر و نقل ائتمه‌ده بیتکین بیر فورما کیمی میفین بدیعی‌لیگی نین آرتیریلماسینا کؤمک اندیر، میفده ائروتئریک‌لیگی و ائکزوتئریک‌لیگی قورویور [165]. میف یاراتما پروتسئسینده بو دندیکلریمیز آکتیو ایشتیراک اندیر، میفده مودئل دندیکده بدیعی فورما آنلایشی یادا دوشور کی، میف یاراتما پروتسئسینده عمومی مودئلده بیر-بیرینی تاماملایان موختلیف بدیعی فورمایا مالیک چوخلو اوخشار میفلره راست گلکم اولار. مودئل تکجه میف یاراتمادا ایشتیراک ائتمیر، اولار سوژنتلرین، موبتولرین ده یارانماسیندا اؤز خیدمتینی تکلیف اندیر. مثلاً، تپه‌گؤز حاقیندا یارانان میفلری گؤتورک. مودئل بیردیر. ایستهنیلن ساپدا ایسه واریانتلاری موجوددور. بورادا بیرینجی‌لیک، یا دا ایکینجی‌لیک صؤحبتی یوخدور. عمومی ایدنیا موجوددور. بو ایدنیا خیدمت ائدن قهرمانلار تیپی پرینسیپجه بیر-بیرینه اوخشابیر. سیمول ایسه میفین نظرده توتدوغو داخلی معنای عکس انتدیریر. ملیک محمدین آلمانی قوروماسی طبیعتده جاوانلاشما کنیفیتی نین، یاخود خصوصیتی نین قدیم اینسانلارین بئینینده حک اولونماسی و سیمولیک قاورانیماسی اوچون بلکه ده سبب رولونو اویناییر. دئمه‌لی، سیمول وار، بونو تکجه ایفاده ائتمک قالیر. اودور کی، میفچی یوخاریدا دندیکلریمیزدن ده گئن-بول ایستیفاده ائدرک اوبرازلی میف یاراتماغا نایل اولموشدور. مثلاً، ملیک محمد شخصلندیریلیمیش اوبرازدیر. بورادا شخصلندیرمه اوبرازین سیمولیزمینی آچماغا کؤمک اندیر. لاکین بو شخصلندیرمه اوبرازین داخلینده او قدر اریمیشدیر کی، همین کنیفیت میفین و ناغیلین اوزونده گورونمور. بوتون بو دندیکلریمیز میف دلی آدانان بیر آنلایشی دا قایاریقلاشدیریر. میف دلی ایسه میفین منطیقی ایله سیخ علاقه‌ده‌دیر [166]. میف دلی نین هانسی خصوصیتلری واردیر؟ بونلار آشایداکیلاردیر:

- میفده حادیتلر کنچمیش زاماندا (میفلوژی زامان) نقل اولونور؛

- میفلرده سیخلمیش اینفورماسییا مضمونون داخلینده حؤکم سورور؛

- اشیا و یا حادیتلرین میفلوژی کؤکلری «ثبوت اولونور»؛

- میفلرده عنعنوی‌لیک جد-جهدله قورونور؛

- میفده حادیتلر آردیجیللیقلا سادالانیر؛

- میفده تصویر اولونان حادیتلرین سببی گؤستریلیر؛

- ميفده ميفولوژى حادىئەلرە اينام واردير؛

- ميفده مەكانسىزلىق ايدىئاسى ميفولوژى زامانا اويغون گلير و س.

بوندان باشقا ميف دىلنە بديعى اوبرازلىق دا داخيلدير. بديعى اوبرازلىق ميف فاكىتلار يىن بديعى شكىلدە اوبرازلى ايفادەلرە شو عوردا و دانىشقىدا عكس اولونمىسى دىمكىدور. شو عوردا عكس اولونان بديعى سيموولدور. شىفاھى نىطقە فورمالاشان بديعى لىك عومومى سيموولون بديعى اوبرازلىقى دىر. بديعى سيموول هر بير ميفدە اوزونو گۆستىرير. سيموولىكا بديعى اوبرازىن داخيليندە ياشاير و هر بير ميفدە ايكي ياشام حيس اندىلير. بيرىنجىسى، سيمووللا باغلى عومومى ايدىئادير، ايكىنجىسى، حيسى معلوماتلار اساسلانان فردىلىك، واحيدلىك پرىنسىپىدور. دىمكى، سيموولىكا بير شىين و يا حادىئەلرە اوز طبيئەتتە خاص اولان داخىلى خصوصىتىدور (ايمانتىنت خصوصىت). ميفدە بديعى لىك اونون ايدىئالىقى ايلە چولغالاشير. بو نە دىمكىدور؟ بو، بير چوخ ميفىن داخيليندە مادىلشن اوز دۆور و اوچون گىزلى بير رنالىق دىر. مثلاً، «سارى گلين» ماھنىسىنى گۆتورك ماھنىدا نظره چار پىدىر يلان اساس مسالە طبيئەتتەن اولوب- دىر يلمەسى ايلە باغلى ميفىك گۆرولشرىن، اكىن- بىچىنە كۆمكىنى اسىرگەمەين، بو ايشلرى حىمايە اندن گۆنشىن سىماسىندا سوبىستانىلشن محصولدارلىق ايلەھەسى نىن كئىفەتلر يىن قاپار دىلماسى ايلە باغلىدور. عومومى ايدىئە نەدور؟ قديم اينسانىن حياتىندا ايكنچى لىك مشغوليتى ايلە علاقەدار اولان تصورلرىن كور طبيئە قورولرە باغلى اولماسى و عومومى لىشىدىر يلمىش محصولدارلىق ايلەھەسى نىن يارناماسىنا احتىياج. ايدىن گۆرونور كى، سارى گلين اوبرازى - محصولدارلىق ايلەھەسىنە چۆر يىلنە قەدر بير نىچە مرحلەنى كىچىمشىدور: تفكوردە اوبرازلاشدىر يلىب، اينسان كىمى تصور اندىلىب و محصولدارلىغىن آرتماسىنا خىدمت اندن (بو ايدىئالىق دىر) ايلەھە نىن يارناماسىنا سبب اولوب. دىمكى، قديم اينسانىن تصوروندا اوللر محصولدارلىق ايلەھەسى اولمايىب. ميفدە ايدىئالىق لىق اونا خىدمت اندىب كى، فىكىرلردە بىلە بير ايلەھە نىن اولماسىنى ثبوت انتىين. سارى گلين بو ماھنىدا ميفولوژى سيموولدور.

بوخارىدا دندىكلر يىمىز ميف ايلە سيموولون قارشىلىقى علاقەسىنە حصر اولونموشدور. ميفى، بوخسا سيموولو ايلكىن سايماق لازىمدور؟ ميفى ايلكىن سايماق، سيموولو اونون نىجەسى حساب انتىك، مسالەن ماھىتىدىن اوزاق دوشموش اولارىق. ميف حاقىنداكى تەرىفلردە او، شو عورون واحيد بولونمىز (سنىكر نىك) اونور سال فورماسى، ياراندىغى دۆورون دونيانى حيس انتىمە و قوراما اوصولو حاقىندا تەلىمى كىمى اىضاح اندىلير، پونىك اويدور ما حساب اندىلير. ميف مادى دىر، ميفىن يارناماسىنا خىدمت اندن ايدىئە ايسە غىرى-مادى دىر. سيموول ايدىئە شكىلدە قديم اينسانىن شو عوروندا اوبرازلاشماش طبيئەت حادىئەلر يىن بديعى اينىكاسىدور. طبيئەت حادىئەلر يىن اينسان بىئىندە ياراندىغى فانتاستىك عكس اولونمالار اينسان پراكىكاسى نىن محدودلور غوندا ايرلى گلەرك مو عىن دىفور ماسىيايا اوغراير و «عومومى ايدىئە ايلە ان عادى حيسى اوبرازىن بىر باشا مادى عىنىتى» نە - ميفە چۆر يلىر [بو بارەدە باخ: 152, 153, 154, 155].

ميفولوژى شو عورون محصولو اولان ميف يارادىجى لىغىنى قىمەتلندىر كىن اونو كوللنكتىو شو عورون محصولو حساب اندىرلر. آنچاق ميفولوژى تفكور دە كوللنكتىو شو عورون محصولودور، چونكى بو تفكورون صاحىبى اولان قديم اينسانلار دا كوللنكتىو شكىلدە ياشاير دىلار. اولار دا گۆنشى، تورپاغى، بىتكىنى، اودو، سوپو، كۆكونو اوندان حساب انتىكلرى حىوانى دا موقدس لىشىدىر يردىلر. بو تفكور نىسبتن خاوتىك شكىلدە اولسا دا، هر حالدا ميفولوژى تفكور سىستەمىنى عملە كىر يردى. بو تفكور دە كوللنكتىو مخصص ايدى. كوللنكتىو حاقىندا تەرىفدە دىئىلير كى، او، جمعيتىن بير حىصەسى اولان، بىرگە فعالىتىن عومومى مقصدلر يىنە تابع اولان اينسان قروپودور [35].

هر بير خالقىن تارىخى اونون كىچىش اولدوغو ايجىتماعى-سىياسى پروسىسلردە عكس اولونور. تارىخدە ائلە بير مىللەت تاپماق چىتىدىر كى، اونون سوپكۆكونون، انتىك-مىللى تفكورونون سوپكندىكى حىكمەتلى دگرلر اولماسىن. بو دگرلر سىستەمى اونون (يعنى قىيلە و يا طايفانىن) سونرادان معنوى جەندن اينكىشاف انتەمسىنە، بىرلىكلر اچرىسىندە اوز يىرىنى توتماسىنا كۆمك اندىر. بو دگرلر سىستەمى نىن ماھىتى نەدور؟ اينسان دونيا ايلە ايلك تەماسىندا اونون اوچون آنلاشىلماز اولان طبيئەت حادىئەلرى ايلە راستلاشير. ايلدىرىمىن نەپە چاخماسىنى آنلامايان ايبىئىدائى اينسان اونو ھانسى سا ايلەھى قورونىن ياراندىغى فۇوق الگوج كىمى قبول اندىر، اوز شو عوروندا اوبرازلاشدىر يرير. ياخود گور ياغىشلارىن، گوجلو داشقىنلار يىن سببىنى اوز اچرىندە ياراندىغى سو آلاھى نىن اونا غضبىلمەسىندە آخار ير، اوزونون هر ھانسى قباحىتىندە گۆرور، اوز «سەھىنى» بىئىدىن تەكرار انتەمەك اوچون اونا سىتايىش انتەمەك مجبور يىتىندە قالير. اونا قورباتلار و نرىر و س. بىلەلىكلە، اينسان اوزونە بوتؤو ايناملار سىستەمىنى يارادير. حتى اوزونە تلىقن اندىر كى، اونون بوتون حياتى اوز آلاھلارى طرفىندن ايدارە اولونور. عومومىتلە، ايبىئىدائى اينسانىن ياشادىغى موخىط ائلە اولموشدور كى، اوز ايلكىن غىرى-عادى لىكى ايلە اونا اوزونە قارشى موناسىبەت فورمالاشدىر مىشىدور. بو واخا قەدر مو عاصىر ميفولوگىيادا صۇحبت آنچاق قديم اينسانىن ايلك ميفولوژى تصورلرىندە، اونو نىچە و ھانسى شكىلدە قوراماسىندان، قبول انتەمسىندن گىتىمشىدور. پرىبلنمىن اوزرىنلەمەين ايكنىجى طرفى دە واردير. بو دا اوندان عبارت دىر كى، ميفولوژى دونياگۆرولشونو تىك ايبىئىدائى اينسان يارتمايىب، اونو احاطە اندن مادى عالم، طبيئەت دە ھىمىن پروسىسدە ايشتىراك انتەمشىدور. بو موناسىبەتلرى ايبىر اندن زامان اولار يىن ھىچ بىرىنە آز اچىق دا اولسا اوستونلوك و نرىمك اولماز. قورولر نىسبتى ھىمىشە برابر گۆتورولمەلىدور. بو فىكىردن چىخىش اندرك بىلە بير فرضىە يوروتەك اولار كى، قديم اينسانىن ميفولوژى دونياسى ايلە اونو احاطە اندن طبيئەت آراسىندا عوضوى وحدت اولموشدور. ايجىتماعى شرايط ايبىئىدائى اينسانىن تفكورونو فورمالاشدىران ان واجىب شرتلردن بىرىدور. اونون ياشادىغى موخىطى نظره آلساق، اينسانىن ايلكىن ياشايش طرزى وحشى حىوانىن ياشايشىندان چوخ دا فرقلىمەشىدور. بو دا طبيئەت سايىلمالىدور. او، اودون ايبىتىسىنى گۆرندن سونرا اوندان ايبىتىفادە انتەمكى اوزرىنمىشىدور. تصادوفن ايلندەكى ات پارچاسى نىن اودون اوستونە دوشدوگونو، بىشىندن سونرا لذتلى دادىغىنى گۆرورسە، هر دفعە بىلە انتەمكى اوستون توتور. عومومىتلە، انتىك كىچىمشىدە اينسان - طبيئەت موناسىبەتلرىندە تصادوفى لىك دە موھوم رول اوينايشىدور [118]. قديم اينسان ھىچ گۆر مەدىكى بىر شىئلە راستلاشاندا بو، اونون اوچون مؤعجوزەلى گۆرولموشدور. مؤعجوزە اونون شو عورو ايلە پرىندەنت آراسىندا فانتاستىك علاقە يارادىجى سىنا چۆر يلمىشىدور. او، ايلك دفعە گۆردوگو حادىئە و پرىندەنتى اوز دويعولارى ايلە قوراماغا چالىشمىش، شو عورو بسىط اولدوغو اوچون بو قوراما دويعودا فۇوق الطبيئە لىگە چۆر يلمىش و نھايت، اوبرازلاردا تجسوم اولونموشدور. پرىندەنت

و حادثه‌ها را می‌فولوزی شو عوردا درک اندیلمه‌سی زامانا اویغون اولاراق حقیقی‌لیک ماهیتینی داشیمیشدیر. یعنی ایندیکی زامانا و تحکییه زامانینا نیسبتده بی‌زیم می‌فولوزی آدلاندیردیغیمیز هر هانسی بیر شئی اؤز زامانیندا حقیقت اولموش، دؤوره اویغون بیلیک سیستمینی تشکیل ائتمیشدیر.

1.2- می‌فولوزی شو عورون ایستروکتور سویه‌لری

می‌فولوزی شو عورون ایستروکتور و آنیمیزمدن، فنئیشیزمدن، توتنمیزمدن و آنترپومورفیزمدن تشکیل اولونور.

می‌فولوگییا بیر علم ساحه‌سی، تدقیقات نووعو کیمی عالیملرین نظریه‌ی اون سککیزینجی عصردن جلب ائتمگه باشلایب. می‌فولوگییانی تاریخی فورمادا قبول ائدن ایتالیان فیلسوفو ژ.ویکو اولموشدور. «میللتلرین عومومی طبیعتی حاقیندا یئنی علمین اساسلاری» اثرینده ویکو اینکیشافین 4 درجه‌سینی گؤستریدی: 1. طبیعتین جانلاندیریلماسی و ایلاهی‌لشدیریلماسی؛ 2. طبیعتین تابع اندیلمه‌سی و درینلشدیریلماسی؛ 3. آلاهلارین عومومی-سیاسی معنادا شرح اندیلمه‌سی؛ 4. آلاهلارین اینسانلاشدیریلماسی و اونلارین آلتنوریک معنالارینین اینتیریلماسی. اون سککیزینجی عصرده شوتلاند فیلسوفو آدام فئرگوسون دا بشر تاریخینی وحشیلیک، باربارلیق و سیویلزاسییدان عیبارت اوچ دؤوره بؤلوردو [214]. ائی. تایلور ایسه ائنتوقرافیا «ایبتیدایی آنیمیزم» آنالیزی گتیرمیشدیر (آنیموس - روح). اونون آنیمیزم نظریه‌سینه گؤره ایبتیدایی اینسانلار اولوم و یوخوگورمه حاقیندا فیکیرلشنده بونو اؤز داخیلیندهکی هر هانسی بیر سوبستانسیا ایله علاقه‌لندیرمیشلر کی، سونرادان روح آدلاندیریلان بو سوبستانسیا ایسته‌نیلن واخت اؤز بدنینی ترک ائده و یا قاییدا بیلریمیش. اینسان روحو ایله باغلی اولان بو تصورلردن ایریجا مؤوجود اولان روح حاقیندا آنالیز، طبیعت حادثه‌لرینین جانلاندیریلماسی، بیتکیلرین و حیوانلارین فرقلندیریلماسی یارانماغا باشلامیشدی. اؤزونون آنیمیزم نظریه‌سینده دیلین منشایی ائنتوقرافیک و تاریخی ماتریاللارلا آیدینلاشدیرماغا چالیشان مؤلیف آنیمیزمین یئر اوزونون هر یئرینده یایلیدیغینی گؤستریر [214]، آنیمیزمه باغلی اولان دیگر ایبتیدایی دینی تصورلری - فنئیشیزمی (جانسیز حیسیملرین، بوتلرین فؤوق‌العاده قوه‌سینه اینانماق) دینین منشایی حساب ائدیرک بونلاری بیر-بیریندن آیرمیر. «س. کوکیارا» دا آنیمیزمی دینین ایلیکین فورماسی، دینین اؤزونو اینسان تفکورونون ایلیک ایفاده‌سی، ایبتیدایی اینسانلارین فیکیرلرینی ایسه اونیورسال تاریخین بیرینجی صحیفه‌سی حساب ائدیردی [169].

«ائی. تایلور»ون آنیمیزم نظریه‌سینه گؤره قدیم ایبتیدایی اینسانین دونیاگؤروشونده چوخلو روحلار حؤکمرانلیق ائدیر. بو روحلار اونون حیاتیاتی ایداره ائدیر. اؤز فونکسییالارینا گؤره اونلاری خئییرخاه و بدخاه روحلار بؤلکم اولار. قدیم اینسانین تصورونده اونا ساغلاملیق گتیرن خئییرخاه روحلار دیر. حتی اونلار اینسانا ساغلاملیق گتیرن روحلار حصر ائدیلمه‌سینه (بو روحلاری شرفلندیرن موقدس متلر - آلفیشلار) قوشموش و اونون و یا اونلارین ساغلیغینا موعین ایچکیلر ایچمگی ده حیاتیات کنجیریرلریمیش «ائی. تایلور» بو روحلارلا باغلی اولان گؤروشلری آفریکا قبیله‌لری ایچریسینده تپلامیشدیر. بو قبیله‌لرده آسقیرماق ساغلاملیغا اولان موناسیبت کیمی اونون دیقینی جلب ائتمیشدیر. اونلار ائله دوشونوبلر کی، اونلاری آسقیردان خوصوصی ساغلاملیق روحلاری واردیر. خسته آدام آسقیراندا ائله دوشونوب کی، اجداد روحو اونو ساغالتماق اوچون اونون قلبینه داخیل اولوب. «من اونو شرفلندیرمه‌لیم، چونکی او، منی آسقیرماغا مجبور ائدی». آسقیرماق ساغلاملیق علامتیدیر، اونا گؤره ده خسته‌یه «ساغلام اول» دئییلیر [214]. موللا نصرالدینین آدی ایله باغلی اولان بیر لطیفه‌ده «من نه واخت آسقیردیم، ساغلام اول، موللا» فیکری آشیلانیر. موسلمان آسقیراندا «یا صبیرلی‌الله»، «آلا‌الله شوکور اولسون» ایفاده‌لرینی سؤیله‌میش کی، بو دا بیلاواسیطه آلاهدان اؤز ساغلاملیغی اوچون صبیر دیله‌مکدیر. قدیم خالق‌لارین بدیعی شو عورو آسقیریغی دا خئییرلی، دوشلری و دوشمز کیمی ایکی نووعه آیرمیشدیر. قدیم اینسان ائله دوشونموشدور کی، خئییرخاه روح اونون بدنینه داخیل اولاندا آسقیریغی خئییرلی، دوشلری اولور، بدخاه روح بدنه گیرسه اونون آسقیریغی ایشینی چتینلشدیرمکدیر. بو زمان دئییلن «ساغلام اول» ایفاده‌سی نین دینی معناسی واردیر. ساغلام اولماق ابدی یاشاماغین نیشان‌ه‌سیدیر. روحلار دا ابدی حؤکم سورور. بیر نووع «ساغلام اول» دئمکله خسته‌یه ابدی یاشارلیق آرزو لاییرلار. تصادوفی دئییل کی، بعضن «ساغلام اول» عوضینه «چوخ یاشا» ایفاده‌سینی ده ایشلدیلر. تورک خالق‌لاری ایچریسینده اسنمکله باغلی اولان گؤروشله ده ساغلاملیق حاقینداکی دینی ایناملارلا خیدمت ائدیر، یعنی تورک اوغلو اسنمکله بدنینه شر روحلارین، شیطانین گیرمه‌سی نین قارشیسینی آماق اوچون الینی آغزینا آیریر [59].

آنیمیزمین ایزلرینه «اؤستا»دا راست گلینیر. قدیم آذربایجانلیلار روحون وارلیغینا اینانیردیله. ایندینین اؤزونده ده آذربایجانلیلار آتا-بابا روحلارینین مارتین 15 - 25-ای آراسیندا اؤز ائولرینه باش چکمه‌سینه اینانیرلار. اونلار 10 گنجه ائل-اوبانی گزیب دولاشیر، سوروشورلار کی، گؤرک کیم بیزی تعریفله‌یه‌جک، کیم بیزی یادا سالاجاق، کیم بیزه قوربان وئرجهک؟ آتا-بابا گونو حساب ائدیلمه‌سینه گون قیشلا یازین آراسیندا اولان مودتیر [117].

تورک خالقلارین ميفولوژى گوروشلرينده روحلارلا باغلى چوخلو تصورلر واردير. بو تصورلر ان اساسى اوندان عيبارتدير كى، روحلار اولمزدير، ايستينلن واخت اوز كوئىنى قديم اينساندان اسيرگهزمز. بئله اينانيشلاردان بىرى ده اسپيريتيزم - موختللف ظاهىرى اصوللارلا روحلارلا، اولولرلن روحلارى ايله علاقه يارتماغىن مومكون اولدوغو حاقدامىستىك تصورلردير. اسكى تصورلره گوره روحلارلا اينسان آراسىندا علاقه يارادانلار قىلمىن گولر طرفىندن خصوصى سئچىلمىش عوضولرى، جادوگرلر و ياشامانلاردير. «اى. تالور» سىبىر شامانلارنىن بو خصوصىته مالىك اولدوقلارنى يازىر [214].

«اى. تالور» قديم خالقلارلن ميف يارادىجىلىغىنى ايكى يئره آيىرىر: «من اوز طرفىمن فىكىرلشديم كى، اىبتىداى جمعيتىن ميفولوگىياسى رئال و حىس اولونان اوخشارلىقلارلا ايستىناد ائدير و ميفده گننىشلندىرلن شىفاهى متافورالار سويليزاسىيانىن داها قديم دورونه عايىددير. بىر سوزله، مادى ميفلرى اىلكىن، شىفاهى ميفلرى تورمه حساب ائدىرم». داها سونرا سوزونه داوام ائدىر «اى. تالور» يازىر كى، پونزىيانىن روحونو تشكيل ائدن ميفلر اينسانلا طبعىت آراسىنداكى اوخشارلىقدان حاصىل اولاراق و بو حكايله چئوريلهرك بىزىم اوچون هله ده اوز اونودولماز حياتىنى و گوزللىگىنى اىتيرمىن، كئچمىشدهن داها چوخ ايندىكى زامانلا مخصوص مومكل صنعت اثرى اولور [214]. ميفىن بو خصوصىتىنى پرومئنتى حاقىنداكى تصورلردن ده گورمك مومكوندور. بشر تارىخىنده ائله بىر قىيله يوخدور كى، اونلارلن اولدلا تانىشلىغى اولماسىن [190، 161]. اونا گوره ده اودون پرومئنتى طرفىندن اينسانلارلا بخش ائدىلمهسى اىدىياسى آبستراكت تفكورده باشا دوشولمزدير. پرومئنتى آدىنىن دا ائتمولوژى جهندن اولدلا باغلىلىغى يوخدور. اودون جانلاندىرىلماسى ائىمىزمله علاقه دار اولوب اود روحو ايله باغلى مسالهدير. اود روحو هر بىر قىلمىن، ائوين اوجاق اولانان موقدس يئرىنده جانلى تصور ائدىلهرك اوبرازلاشدىرىلمىش و بئلهلىكله اونون اىلاهىدن گلدىگىنه اينانمىشلار. بو، تاماميله ماترىارخات دورونون نئتىجهسىدير. قديم توركلرلن ميفولوژى گوروشلرینه گوره، اودو توركلره اؤيرمدن يارى اينسان، يارى تانرى شكلينده ايمىش. سويوقدان دونان قديم توركلر اودون واسيطهسىله هم ايسىنمىش، هم ده ئىمك بيشىر مگى اؤيرنمىشديلر. بو بارده بىر آلتاى ميفىنده دئىلىر كى، «تانرى اينسانى ياراداندا دوشونموش: من بو اينسانلارنى يار ائدىم، اما چىلپاق يار ائدىم. هاوا دا بو گونلرده چوخ سويوق. اينسان سويوغا قارشى اوزونو نجه قوروياجاق؟ ياخشىسى اودور كى، بونلارلا بىر آتش وئرىم كى، ايسىن بى ياشاسىنلار. تانرى اولگن بىن اوچ قىزى وارمىش. بىر گون تانرى چوله چىخبىمىش. تانرىن دا ساققالى چوخ اوزونموش. گننده ساققالىنا ايليشىپ سندهلىر مىش. قىزلارى بونو گورنده گولور و تانرىلا ظرافات ائدىرلر. تانرى ايسه قىزىشيب گنتمىش. قىزلار تانرىنى پوسماغا باشلامىشلار. تانرى اوز-اؤزونه دئىرىمىش: - تانرى اولگن بىن اوچ قىزى منىمله ظرافات ائتدى، اما من اونلاردان عاغىللى يام. اونلاردا عاغىلمى وار؟ آتشى الده ائتمك اوچون سرت بىر داشلا سرت بىر دمىر تاپملىدىلار كى، بىر-بىرىنه وورسونلار و قىغىلجىم چىخار تىنلار. قىزلار بونو ائشىدىب داش و دمىر تاپمىش و بىر-بىرىنه ووراراق اودو الده ائتمىشلر [133].

او دورده اودو قوروماق قىلمىن قادين باشچىسىنا حواله اولونموشدو، سونرادان پاترىارخاتلىق دورونده اودو قوروماق كىشى باشچىيا، كاهىنلره تاپشىرىلمىشدى. اود قورويوجوسو اولان كاهىنلر ميفىك دوشونجهنن تاثيرى ايله زامان كئچدىكجه اود تانرىلارنا چئوريلردى. همىن اود تانرىلارنا سىتايىش عومومى كاراكتئر آلاق آتسگاهلارلن يارناماسىنا سبب اولوردو. اودون پرومئنتىله باغلىلىغى شرطىدىر و اودون عمله گللمهسى بوتون ميفولوگىيالاردا قادين باشلانغىجلارنى ايله علاقه داردير. زئوس ايسه پاترىارخاتلىغىن باشچىسىدير، اودو قادين باشلانغىجىن اىندن آلب اؤزونه ساخلاماق اىستىمىر. بورادا اود هم ده حاكميتىن بلير تىسىدير. پاترىارخاتلىق ماترىارخاتلىغا نىسبتن اىنكىشافا منىللىدير. بو يولدا اودون دا رولو دانىلمازدير. پاترىارخاتلىقدا اىنكىشاف غىرى-برابردىر و قىيله عوضولرىن اودا موناسىبىته ده فرقلدىر. كىم گوجلودور، اودو اوز حاكميتىنه آلاق اىستىمىر، لاكىن پرومئنتىن گوردوگو، شاهىدى اولدوغو ماترىارخاتلىقدا ايسه اوددان هامى برابر اىستىفاده ائدىر. گورونور، پرومئنتىن اونسوز دا موجود اولان اودو زئوسىن (پاترىارخاتلىغىن) اىندن آلب ماترىارخاتلىغا قايتارماسىنا دا كىشى باشلانغىجىنا قهر كى دورون برپا اولونماسىنا اولان آرزوسو، اىستىكى كىمى ده باخىلملىدير.

بو، تورك ميفولوگىياسىندا دا گننىش يايىلمىش موتولردن بىرىدير. بورادا شر قوهنى تمثىل ائدن، گنرىلىگىن نومونهسى اولان اتانين يئنىلىك طرفدارى، موعىن دور اوچون خئبىرخاه قوه ساىلان اوغوللار طرفىندن قتله يئتىرىلمهسى موهوم يئر توتور. بو موتوى منى - تومان، اوغوز خان - آتاسى آراسىندا دا باش وئرىر كى، دونيا ميفولوگىياسىندا دا بو موتوىه گننىش صورته راست گلنىر. زىقmond فرئىد بو موتوى ائدىپ كومپلئكسى آدلاندىرير. بو بنز هتمه تورك ميفولوگىياسىنداكى قهرمانلارلن كئىفبىتینه اوغون گلمىر. ائدىپ تورك قهرمانلارنى كىمى جنگاور دئىلىدى. آتاسىنى دا تصادوفن اولدورموشدو، قاباقچادان يوخو واسيطهسىله اونا آتاسىنى اولدورمك تلقىن ائدىلمىشدى. تورك ميفولوگىياسىندا ايسه اتالار و اوغوللار آراسىندا ضىديت، بارىشمالىق وار ايدى [133].

تارىخىن سونراكى دورلرىنده موختللف طابىفا بىرلىكلرى اوز آرالارىندا بىر-بىرىنه قايناىب-قارىشمىش، كونكرئت بىر ائنتوس عمله گنير مىشدى. واخىتيله يارانىب اىنكىشاف ائدن، گنئدىكجه داها چوخ تكمىلشن ميفولوژى تفكور سىستىمى ده او ائنتوسون حاضىر مدنىتینه چئوريلمىش و عومومىن مالى اولموشدو. ائنتوسون عوضولرى آراسىندا يئنى يارانان دىن ايله ياناشى (موعاصىر دىنلردن اولكلر نظرده توتولور)، ميفولوژى تعليملر ده اوز فونكسىياسىنى يئرىنه يئتىرىر، اوزونون ياشاماق قابىلىتىنى ثبوت ائتمك اوچون يئنى دىنى تعليملرله موبارىزه آپارىردى. يقىن كى، ميفولوژى تفكور اوز يئرىنى دىنى گوروشلره ترك ائتملى ايدى. آرتىق اينسانلار كوللئكتىو حالدا ياشامىردىلار. موختللف صنعت فورمالارىنن عمله گللمهسى اينسانلارلن داها مدنى شرايطده ياشامالارىنى طلب ائدىردى [168]. اينسان

شوعورونون يئنى زامانا اويغون اينكيشافى ميفولوژى تفكوررو آر خايك تيب فورماسيندا ياشاداراق، اوزونون كئچميشىنى عكس انلەتدیرن ميفولوژى زامانا چنوبيريردى. آرتيق بو دؤور اوچون خاراکتيريك سايلان جهت ميفولوژى-مدنى سيستىملر توپلوسونا شو عورلو موناسييتن يارانمى ايدى. اينسان اوز ميفولوژى كئچميشينه يئنى زامان اسپنكتيندن ياناشيردى. اوز اولولارينين ياراتدىغى ميفولوژى قاورايشلارلا كور-كورانه ايطاعت يوخ، عنعنه كيمى سيتاييش انديردى. مثلاً، ايندى ده كند يئرلرينده ايل قوراق كئچنده ياغيشى چاغيرماق مراسيمى كئچيريلير. بو ايسه ميفولوژى ايناملار اچيريسينده موهم يئر توتان سيناملارلا باغليدير. «قورباغالار ساحيلده قورولداشارسا، ياغيش ياغاجاق»، «مال- قارا آز سو اچرسه، دنملى، همين گون ياغيش ياغاجاق»، «ياشيل اوتو يانديرسان ياغيش ياغار» كيمى سيناملار موعاصير اينسانلار اوچون ميفولوژى تفكوردن قالما عنعنەمى اينانيشلاردير. ياخود روح حاقيندا هم دينى، هم ده ميفولوژى تصورلرى گؤتورك. تورك، انلەجه ده آذربايجان ميفولوژى تفكورونده روح پربولنىمى اوچ جهتن اوزونو گؤسترير:

1. شخص لنديريلميش فورمادا. بو زامان آيرى-آيرى ميفلرده، ناغيل داخيلينده روحا جانلى دونو گئيديريلير، روح اينسان كيمى جانلانديريلاراق ميفولوژى زامانين ايشتيراكچى سينا چنوبيريلير. مثلاً، «جانتيق» ناغيليندا قهرمان سونرادان نفس لنديريلميش (ناغيلدا آچيق-آيدين گؤستريلير كى، دامارى قهرمانين بدنيندهكى ياريغا قويان كيمى او ديريلير)، جانلانديريلميش روحور. جانتيق آدينين مضمونو دا دونو دئير: جان - تى (ك). تى - نفس، حيات و ئرمك، جان ايسه روح معنايندا تورك ديبلرينده ايشلديلير.

2. زامانسيز، مكانسيز تصور اولونان، ياخود ناغيللاردا دنيلديكى كيمى او دونيادا ياشايان اولموش آنا روحونون (بعضن اجداد روحو دا عوض اندير) تيمثاليندا. بنله روح ابدى، مادى تصور اولونور. بيرينجى سينده صؤحبت تكجه عومومى باشا دوشولن روحدان گنديرسه، ايكنجى شامان روحو، اجداد روحو، هامى روحلار، توتنم روحو و س. «نؤوعلر» اولماق اوزره خصوصى لشميش روحلاردان دانيشيلير. بير شئى ده قنيد اندك كى، روحلار حاقينداكى ايلك ميفولوژى گؤروشلر سونرادان يئتكين آلاه و يا آلاهلا اوبرازينين يارانماسيندا موهم رول اويناميشدير [228]. هامى روحلار حاقينداكى بير-ايكى ميفولوژى روايته ديقت يئتيرك.

«اؤلرلر هاميسيندا هر شئيه قدير اولان هامى روحلار ياشاير. اينسان اوز خوشبختليگىنى قوروماق اوچون مطلق اولنلار سيعينمالي، اولنلار هنج واخت بيگانه قالماليدير. اگر بير ائوده هامى روحا - ائو ييبه سينه حؤرمتسيزليك اولارسا، اورايا مطلق بدبخت چيليك گلهجك، ائوين بين-بركتى باجادان گؤيه چكيله جكدير.

اؤوين ييبه سينى ناراضى سالماق اوچون آستانادان ائوه گيرن آدام مطلق سلام و ئرملى و دنمليدير:

- سلام آى ائو ييبه سى. آلاه منيم ائويمى سنسيز انلەمه سين.

ايناما گؤره، اينسان اگر اوز ييبه سينى اونوتماسا، هميشه اونون آدينى چكسه، اونا اوز حؤرمتينى بيلديرسه، او ائوه نه قادا- بالا ياخين گلهجك، نه ده او ائودن بين-بركت اسكيك اولاجاق».

ياخود: «ايلان ائولرده ياشايان هامى روحلاردان حساب اولونور. تصوره گؤره، ائوين بوتون خئير-بركتى، عايله عوضولرينين خوشبختليگى همين ايلانين الينده دير» [125].

آذربايجاندا، هر بير آذربايجانلى عايله سينده اجداد روحونا، واليدئين روحونا، هامى روحا سجده لاپ قديملردن اوزونو ياشاير. اولونون آدينا، روحونا دوز سالماق موقدس بير وظيفه كيمى نسيلدن-نسيله اؤتورولور. بو دا يوخاريداكى ميفله بير باشا علاقه سى اولان ايجتيماعى فيكير كيمى (بونا تكجه ميفولوژى علامت، گؤروش دنمك دوزگون اولماز، هم ده ميللى اؤزونودركى فورمالاشديران كئيفيت آدلانديرماق داها دقيق اولاردى) بير ياشانتى دير. ح. ايسماييلوفون تدقيقاتيندا آتا، بابا، دده اجداد كولتونون نوميناتيو فونكسييالارى كيمى ايشار ملنميشدير: آتا ايبتيدي ايجمعه اجماع باشچيسى، تانريجىلىق دؤورونون پاتريارخى، بابا دنقر اداسيا اولونموش تانريجى آتا، تانريجى درويش، دده صوفى درويش دير، آسكتيك اينام داشيبيجى سيدير [84].

3. ايلكين حالينا قاييتما، يعنى گئرى پروسئس، اينساندان روحا (توتنم روحونا) دؤنمك، رئينكار ناسيا. بو، داها چوخ ميف قهرمانلارينين اوز آرزوسو ايله قوشا، بيتكى يه و س. جانلى يا چنوريلمەسى ايله موشايعت اولونور. ياددا ساخالياق كى، بو چنوريلمەده اينسان ايله دؤن سوبئكت آراسيندا علاقه يارادان روحور، اونون متنامور فوز حالى دير. ايبتر دينده، ايبترسه ده ميفولوگيادا بو فيكير حاكيمدير كى، اولنين روحو باشقا شكيله، فورمادا يئنى عمله گان بيتكى يه، حنوانا، قوشا و س. كئچير. بو، رئينكار ناسيائين ميفلرده گننيش ياييلميش بير فورماسى دير، آنچاق خصوصى بير فورماسى، هم ده آز ياييلميش بير فورماسى دا واردير كى، بونلاردا تك-توك حالدا ناغيللاردا راست گلينير. «كسيك باش»، «قوروكله»، «آغ آتلى اوغلان» و باشقا ناغيللاردا آنچاق اوزونه قاييديش، يئنيند بري اولونما خصوصيتى جانلانماق - مو اولماق سيكلينده ياشاياراق، سونراكى دينى گؤروشلرده «تور ياقدان يارانان تورپاغا دؤنهجك» فورماسيندا قالميشدير. بنله چنوريلمەلردن بحث ائدن چوخلو ميفلرى ميثال گؤسترمك اولار. بونلاردان بيرينين مضمونو بنله دير كى، «بير كيشى سفره گنديميش. انله اولور كى، اونون اوز ائوينه قاييتماسى ايلين آخير چر شنبه سينه دوشور. كيشى گنجه يارى گليب ائوينه چاتير.

گۆزلرینه اینانیمیر. قاپیدا نه قدهر آج وارسا، هامیسی بیله اگیلیب. کیشی نین یادینا دوشور کی، بو، قوجالارین سؤیله دیگی قدير گنجهسی اولاجاق. بو گنجه نه نیت انلهسن اونا چاتاجاقسان سۆزلرینی خاطر لاییب بونو یوخلماق اوچون اورگینه گلن: «نه اولایدی، بیر قوش اولوب اوچایدیم» - سۆزلرینی غیری-ایرادى پیچیداییر. بو سۆزلر آغزیندان چیخان کیمی او، سئرچهیه چئوریلیب هاوایا قالخیر. اما اؤز ائویندن، بالالاریندان هنج جوره آیرلا بیلیمیر. گنجه-گوندوز اؤز ائوینن هندمورینده فیرلانیر. بوتون قوشلار اؤزلرینه ایستی بیئرلر آختارسا دا، سئرچه اؤز یوردونو قویوب هنج بیله گنتمیر» [125].

آذربایجان تورک میفولوگیاسیندا روح ایله باغلی میفیک گۆرولر و تصوورلر یاشاییر. بونلاردان بییری روح توتما ایله باغلیدیر [43]. میفولوژی دونیاگۆرولشون بیر حیصهسینی تشکیل ائدن «روح توتماق» حادیثهسی زامانی روحون همین بدنی بوراخماسی اوچون خصوصی مراسیم کئچیریلیر. ح. ایسماییلوف گۆیچده کئچیریلن روح توتما ریتوالینی بنله تصویر ائدیر: اوجاق اوستونده توكدن آسيلمیش قاشیقا خستهنى هانسی قوهومونون روحونون توتماسینی موعینلشدیریر و «قلم چالماق» لا خستهنى مرحومون روحونان آزاد ائدیرلر [84].

روح توتما ایله باغلی گۆرولره آذربایجانین دیگر رنگیونلاریندا دا راست گلینیر. «شکی فولکلور» نون 1- جی جیلدینده روح توتان آدمین اؤلمهسی ایله باغلی میف تصویر اولونور. قیبریستانلیقدان کئچنده بیر آدم سس ائشیدیر: - آی کیشی، گنت کنده، فیلان اویه، آروادیم دئنه دورماسین گلکین، اونو گۆز دیرم. کیشی دوروخور. سس بیله گلیر.

- سا دیمیرم گنت آروادی چاغیر؟ کیشی دئییر آروادی نجه ایناندیریم؟

همین آندا سس کیشییه بیر اوت اوزادیر. کیشی اوتو الینه آلان کیمی گۆرور هر طرف روحلا دولودور. اوتو گۆتورور کنده گلیر. کنده گۆرور آرواد اولور. آروادا دیبیر کی، ارین سنی قیبریستانلیقدان گۆزله مییر. آروادین روحو کیشی نین الینده اوتو گۆرنده اونون الیندن آلماق ایستیهیر. اونلار دالاشیرلار. سس دوشور. آروادلار گلیر، گۆرورلر کی، کیشی ال-قول آتیر، کیمینله دالاشیر گۆرونمور. اوت کیشی نین الیندن دوشور، آروادین روحو اوتو گۆتورمک ایستیهنده ایت اونو اودور. او واختدان دئییرلر کی، ایتلر روح گۆرنده اولاییر [23].

بوتون بو میفلر روحون اؤلمزلیگینه، بیر حالدان باشقا حالا کئچمهسینه اولان ایناملارلا باغلیدیر. نوروزقباغی گونلرده ده آدمالار اولن یاخین آدمالارینین روحلاری ایله گۆروشمک اوچون قیبریستانلیقلارا آخیشیر، اونلارین روحلاری شاد اولسون دئییه یاسین اوخودورلار. یازدا طبیعتین دیریلیمهسی فاکتینی گۆرن قدیم اینسانلار بو دیرچلیشه باغلی اولاراق اؤز اولولرینین ده دیریله جگینه اینانمیشدیلا. دین ایسه بو ایدئیدان قیامت گونو هامی نین دیریله جگی فاکتی کیمی ایستیفاده ائتمیشدیر. گۆرونوگو کیمی، یوخاریداکی تک سیناملار و عنعه شکلینی آلمیش یاد ائتمهلر میفدن سونراکی تفکور فورماسی نین قالیغیدیر. تایلور دئمیشکن، «هر هانسی مدنیت ائلمنتی نین آنالیزی واختی باخیلان تعلیم و عادتلرین ان اثرکن دؤوردن دینی تفکورون گنج مرحلهسینه کئچدیگی معلوم اولارسا، اینکیشاف پروسسینده اونلارین یئرینی گۆستریمک لازیمدیر» [214]. میفولوژی شعور مدنیت آکتی کیمی سونراکی دینی تصوورلرین عمله گلمهسینه حل ائدیجی رول اویناییرسا، دئمهلر، بنله بیر نتیجه چیخارماق اولار کی، میلی-دینی اؤزونودرکین فورمالاشماسیندا دا میللتین حافیظه لره یاشایان ان قدیم دؤورونو مو عاصیر سوسیال-سیاسی دؤورله بیرلشدیرمک، علاقه یارتماق وظیفهسی دینی تفکورون اوزرینه دوشور. چونکی اؤزونو میفولوژی جهندن درک ائتمه ایله میلی اؤزونودرک ائتمه آراسیندا زامان حودودو چوخ بؤیوکدور. اونلارین پرئدمنتلری آیری اولسا دا (میفولوژی درک ائتمهده طبیعت، میفولوژی-دینی درک ائتمهده ایبتیادی جمعیت، اؤزونودرک ائتمهده اینسان عامللری اساس رول اویناییر)، سوبینکتلری بیردیر [138؛ 157].

میفولوگیادا روح پروبلیمی اونقونلارلا دا باغلیدیر. تورک خالقلاری اؤز اونقونلارینا توس دئییردیلا و بو قوشون روحو قبیله نین اجدادی ساییلیردی. شامانلار دا بو قوشون دونونا دوشمکله اؤز اجدادلارینین نه اولدوغونو ثبوت ائدیردیلا. روحلاری کیچیک و اهمیت سیز قوش و حیوان اولان شامانلارین حورمتی قبیله ایچریسینده آز اولوردو. شامانلارین گۆیه قالماسی کئچدن ایستیفاده اولوناردی، بنله کی، شامانی همین کئچه اوزرینده اوتوردار، 9 دفعه دؤنردر دیلا کی، تانرینین یانینا اوچا بیلین. آلتای شامانلارینین گۆیه قالماسی حاقدا 1840- جی ایله یازیلان بیر راپورتدا شامانیزمین اساس پرینسیپلری عکس ائدیریلیمیشدیر. بو راپورتا گۆره شامان 9 قاتی آشماقدادیر. پورا - شامانین مینیب گۆیه چیخدیغی آتین روحودور، دینی، ایسلامی گۆرولشده کی پیغمبرین میندیگی آتا - بورا کا اوخشاییر [132]. شامانین ان موقدس سیلاحی یای و اوخودور. باهالالدین اوگل شامانیزمی داها زیاده کیشیلر، عایله لر و یاخود دا آنجاق بیر قبیله ایچینده حؤکمو کئچن بیر دین کیمی سجه لندیریر. کئچمیش تورکلرده شامانیزمین ایزلرینه درویشلرین ایستدیکلری زامان قوش و یا حیوان شکلینه دوشه بیلملرینده راست گلینیر [199]. بیلدیگیمیز کیمی، شامانلار دا تانری ایله صؤحبت ائتمک اوچون جیلدرینی دگیشهرک گۆیه اوچا بیلیردیلا. بو، شامانلارین گنبدیگی خلعتین اوزرینده عکس اولونان قوش و یا حیوان شکللرینده ده بللی اولوردو. اوزرینده قوش و یا حیوان شکلی چکلمیش لیباسین معناسی واردی. بونولا شامان قوش دونو گنبدیگی زامان اجدادینا بئتیشه جگینی گۆستریمک

ایستهبیردی. شکیلدن شکله دوشمک میفولوزی آراشدیرمالاردا مئتامورفوز آدلانیر. باهالالدین اؤگلین یازدیغینا گۆره، احمد یسوعی دورنا دونونا، حاجی بئکتاش ولی گۆیرچین دونونا، آبدال موسا کئییک دونونا گیره بیلیرمیش [133].

تورک میفولوگیاسیندا دون دگیشمه‌نین اساسیندا سئوگی دورور. باهالالدین اؤگلین ده گتیردیگی میثاللاردا ایگیدلرین قیزیلقوشا چئوریلیمه‌سینه سبب اولنلارین ایستهدیکلری قیزلارا اولان سئوگیسی دیر. «کارا- کؤنول آدلی بیر ایگید سیلکینیب آتماجا دونونا گیریر. قیزین ائوینین دامینا قونور»؛ «بیر قیز قوش اولوب اوچور، تئبنتی کندیندن کوغا آدلی بیر گنج ده دوغان دونونا گیریب قیزی قووالیاریق یاخالاییر» [133] و س. «اوخایلا احمد» ناغیلیندا دا احمد قیزین عشقی ایله موختلیف دونا دوشهرک اوخایا غالیب گلیر. «آغ قوش» ناغیلیندا ایسه بو سئوگی اولمادیغیندان آغ قوش دونونو دگیشه بیلیر، اؤلور. دون دگیشمک تکجه قوشلارا چئوریلیمکه اولمور، ایلانا، قورباغیا دا چئوریلیمگین اساسیندا سئوگی دورور. تورک میفلرینده دئییلیر کی، «اؤلن ایگیدلرین روحلاری بیر دوغان اولوب، گۆیه اوچموشدو». تصادوفی دئییل کی، ایسلام دینی گۆروشلرینده ده اؤلن آدمین روحو اوز بدنینی ترک ائدهرک گۆیرچین جیلدینده گۆیه اوچور. بو دون دگیشمه‌نین کؤکونده پروتوتورک میفولوزی گۆروشلری دوروردو. پری قیزین دونونو گیزلتمکه اینسان اوغلو پری قیزلارین سویا اولان سئوگی‌سینه قیسقانچلیق اندیر و ناغیللارین سونوندا بو حرکتینه گۆره جزالاندیریلیر.

دون دگیشمک، جیلدن جیلده دوشمک سیلکینمکه موشابعت اولونور. سیلکینمه یولو ایله دون دگیشدیرمگه افسانه و میفلریمیزده ده تئز- تئز راست گلینیر. بیز قئید ائتدیک کی، دون اسکی تورکلرین قدیم اینانیشلاری ایله باغلیدیر. اینسان دون دگیشدیرمگی اوزونون اونقونونا، توتئمینه اولان یاخینلیغینی بوروزه وئیریر. میفولوزی گۆروشلرده آدم دونو، یاخود اینسان دونو آدلانان گۆروشلر ده وار دیر.

ب. اؤگل «دده قورقود» داستانلارینداکی «آدملر اورهنی دلی دومرول» ایفاده‌سینی «آدملر اژداهاسی دلی دومرول» کیمی ایضاحلاییر [133]. بو ایفاده ایله دومرولون یادداشدان سیلینمیش اژداها ایله دون جهندن، منشا باخیمیندان یاخینلیغی قاباردیلیر. بو، اوزلوگونده تشبیه‌دیر، میفولوزی بدیعی دوشونجه‌ده دومرولون خیصلتی‌نین تصدیقی دیر. ب. اؤگل یازیر کی، دلی دومرولون نه واختسا اژداها دونونا بورونه بیلدیگینی بیز ایدعا ائتمیریک. لاکین بو، اسکی چاغلار ایله باغلی بدیعی یاشانتی دیر.

دلی دومرولون اوز جانی عوضینه جان آختارماسی موتیوی بیر آلتای میفی ایله اوست- اوسته دوشور. میفده دئییلیر کی، آتا-آناسیز بیر چوجوق بیر آتین حصرتینی چکیر و تانری طرفیندن دانیشان بیر آت اونا هدییه ائدییر. میفده قاین آغاجینا سیتابیش ائیلدیگی گؤستریلیر. اویغورلارین نسلینی قاین آغاجی دوغورموشسا، بورادا دا اوغلانین آدینی قاین آغاجی اوزریندهکی تانری وئرمیشدیر. آد وئرمه عادتی بورادا باشقا میفلره نیسبتن داها آچیق گؤستریلیر. آد وئریمکک بیر بویوک اولمادیغیندان اوغلان آدسیز قالیر. تانری اونا آد وئریمکه هم ده موقدس‌لیک وئریر. میفین قهرمانی اولان بو اوغلان دوشمنی‌نین قیزینا ائولنمیش، باشقا بیر یسی گلپ دئمیش کی، «تانری بو قیزی منه یازمیش» و بو قهرمانلا ووروشماغا باشلامیشدیر. «تانری منه یازمیش» دئین گنج قووتلیدیر، میفین قهرمانی دا قایدا-قانونلا یووا قورموش و تانریدان آد آلمیشدیر. بو سببدن تانری اونو دا بوسبوتون یوخ ائتمز. نهایت، تانرینین ایکی ملگی گلیر و اوغلانین جانینی قورتارییر. بو نغمه‌کار ملکلر اوغلانین جانی عوضینه اوز جانلارینی فدا ائدیپ اونو اولومدن قورتارییر [133]. گۆروندوگو کیمی، دون دگیشمک، جیلدن جیلده دوشمک میفولوزی باخیمدان معنا کسب ائتسه ده، سونراکی تکامل نتیجه‌سینده عادی مضمون قازانمیش، صورتینی دگیشمکه اوز یالانینی اورت-باسدیر ائتمک مقامینا خیدمت ائتمیشدیر. کئچل حمزنین دگیرمانچی ایله پالتارینی دگیشمه‌سی، اوز- گۆزونو اونا بولاماسی کوروغونو آلتاماغا خیدمت ائدیر.

هر بیر خالقین تاریخی اونون کئچمیش اولدوغو ایجتیماعی-سیاسی پروسئسلره منجر اولونور. تاریخده ائله بیر میللت تاپماق چتیندیر کی، اونون سویکوکونون، ائتتیک-میللی تفکورونون سویکندیگی حکمتلی دگرلر اولماسین. بوگونکو تاریخی زاماندا دا یاشایان هر بیر میللتین کئچیردیگی اینکیشاف پیللهری اونون کئچمیشینی خاراکتئریزه ائدن وارپتلیک عنعنهلرینی تشکیل ائدیر [145]. تاریخی اینکیشافین بیرنجی پیلله‌سی قبیله دؤورو حیاتی ساییلیر. آذربایجان خالقی‌نین دا کئچیردیگی تاریخی تکامل پروسئسینده قبیله حیاتی طرزى منسوب اولدوغوموز میللتین یارانیب فورمالاشماسیندا آپاریجی رولا مالیک اولموشدور. همین قبیله حیاتی دؤورو ایلك اینسانین دونیاگۆروشونده طبیعتین اوستون مؤوقع توتماسی، اینسانین اوزونو شوعوروندا یاراتدیغی ایلاهی قوولردن آسلی اولماسی دویغوسو ایله خاراکتئریزه اولونور. قدیم اینسانین میفولوزی دنیاسی ایله اونو احاطه ائدن طبیعت آراسیندا عوضی بیریلك اولموشدور. ایجتیماعی شرایط اینسانین شوعورونو فورمالاشدیران ان واجیب شرطلردن بیری دیر. میفولوزی شوعورون دا بیئتشمه‌سی دونیا حاقیندا قارماقاریشیق تصورلردن اونون هارمونیک قورولوشو حاقینداکی تفکورون فورمالاشماسی دؤورونه اویغون گلیر کی، بو دا قبیله حیاتی دؤورودور. آرتیق بو دؤورده میفولوزی دونیاگۆروشده دنیانین یارادیجیسی - آلاهی اوبرازی فورمالاشمیش، ایلك اینسانین یارانماسی حاقیندا مو عین تصورلر عمله گلیمیشدی [184]. میفولوزی شوعوردا آلاهی ایدئاسی‌نین یارانماسی دا ایجتیماعی-تاریخی سببلرله باغلی ایدی. آلاهی حاقیندا تصورلر یارانمیشدان اول میفولوزی شوعوردا توتنملر، کولتارلار، اینانیشلار و س. حاقیندا بیلکلمر مؤوجود اولموشدور [148]. هر قبیله‌نین ده اوز اراضی‌سینده حؤکم سورن قاداغانلاری، تابولاری، اینانچلاری وار ایدی. گونشه، اودا تاپینما، یاخشیلیق تانری‌سینا - هؤرموزه سجده، قارائلیق، توفان، شر آلاهی اهریمه ایسه نیفرت قبیله ایجتیماعی گۆروشلرینین اساسینی تشکیل ائدیردی. بو دؤور آلاهی و آلاهلار حاقیندا تصورلرین، چوخ آلاهلایلیق حاقیندا گۆروشلرین فورمالاشماسی دؤورو ایدی. اینکیشاف ائتمیش اولکلرین میفولوزی تفکور سیستمی

(مثلاً، شومر، بابل، مصر، یونانستان، روما و س.) گۆستریر کی، بشر چاغی نین لاپ ایلکین مرحله سینده چوخ آلاهللی لبق حؤکم سورموشدور. بو میفولوگییالاردا هر بیر آلاهلین آدی، داشیدیغی فونکسییا و س. اؤز عکسینی تاپمیشدیر [171]. بئله اولان طرزده تورک میفولوگییاسیندا تکتانریچی لبقدان اولکی دؤورلرده چوخ آلاهللی لیغین ایزلرینه، یاخود اونلارین آدلارینا نه اوچون راست گلیمیر؟ بو، چوخ مورکب مسالهدیر. بلکه ده اونونلا ایضاح اولونا بیلر کی، تورک میفولوژی دوشونجه طرزینین یارانماسی، عمله گلمهسی او بیر میفولوژی سیستملردن داها قدیمدیر. اول بیلسین کی، تاریخین هانسی دولایلاریندا سا اگر چوخ آلاهللی لبق و بو آلاهلارین آدلاری اولوب سا، بیزه معلوم اولمایان سببلردن یادداشلاردان سیلینیب. آنجاق حقیقت بودور کی، تورک خالقاری دا اؤز تاریخی اینکیشافلاریندا پولیتئیزم دؤورونو کئچیرمیشلر. آشاغیدا کتیرمجگیمیز بیر میثال دا سانکی تورک میفولوگییاسیندا بو آدسیز، لاکین وظیفهسی معلوم اولان تانریلارین اولماسینی ثبوت اندیر. پروف. م. سئدوف «آذربایجان میفیک تفکورونون قاینالاری» اثرینده 10- جو عصر سیاهی احمد این- فدالین وولقابیوی تورکلری آراسیندا اولارکن اونلاردا قیش، پای، آت، سو، گنجه، گوندوز، اولوم، بئر تانریلاری حاقیندا معلومات وئردیگینی یازیر [113].

قبول اولونموش تورک تکتانریچی لیغیندان اولکی دؤورلرده تانرینین رولو بارهده پروف. آ.بی. یئوین بیر فیکری داها ماراقلیدیر. او یازیر کی، گۆی تانرینین ایدار مچیلیگینی بئره یارادیغی حامیلر حیاتا کئچیریر. بو حامیلر - کولتار باشقا خالقارین پانتئونوندا گؤردوگوموز آلاهلارین فونکسییاسینی داشیبیر [101]. تورک پانتئونوندا باش آلاه تئنقری ایلک باخیشدا تکل آلاهللی لیغین مودئل دوشونجه سیندی یاراتسا دا، او، پانتئون شجره سیندی فورمالاشدیرا بیلیمیر. چونکی اونون تابع لیگینده سیلسیله حامیلر - آلاه سوییه سینده اولان کولتار سیستمی مؤوجوددور. بو سیستم گۆی تانری طرفیندن ایداره اولونور. آذربایجان میفولوگییاسیندا «ایه» چیلیک تانرینین بعضی فونکسییالارینین اونا وئرلمهسی، یاخود اونا جمع لشمهسی کیمی تظاهور اندیر. پروف. آ.بی. یئف ایه، کولت، حامی پروبله مینی اصلینده تکتانریچی لیغین اؤزونه مخصوص اولان چوخ آلاهللی لبق پربنسیپلرینه اویغون گلمهسی کیمی، بو فورمادا حیاتا کئچیرلمهسی کیمی ایضاح اندیر [101].

دوینیا میفولوگییاسی نین آیریلماز حیصه سیندی تشکیل اندن تورک میفولوگییاسی اؤزونون چوخ شاخه لی لیگی، بوتوو سیستمی تشکیل ائتمهسی ایله باشقا خالقارین میفولوژی تفکور سیستمیندن، دونیا گؤروشوندن سئچیلیر. تورک میفولوگییاسی نین کؤکو بشر چاغی نین لاپ ایتیدایی دؤورلرینه گنذب چخییر. یاییلما آرئالینا گؤره ده تورک میفولوژی تفکور و باشقا خالقارین جوغرافی مکانیندن داها گنیش اراضینی احاطه اندیر. بیر اوجو سیبیر، قافقاز، آنادولو، اورتا آسیا اولکلرینی، دیگر طرفی اوروپانی بوروین تورک طایفالارینین کؤکو اؤزو ایله برابر بورالارا اؤز مدنیتی - میفولوگییاسینی گنیرمیش، اویغون گلدیگی بئرلی میفولوژی دوشونجه طرزینه قایناییب قاریشراق ایندی باشا دوشدوگوموز تورک میفولوژی سیستمینه چئوریلیمیشدیر. بو نه ایله باغلی اولموشدور؟ تورک میفولوگییاسی هر شنیدن اول اؤز مترقی لیگی ایله سئچیلیمیشدیر. اینسان تفکورونون یارادیغی ان عالی وارلیق تانری دیر. تانری ایدنیاسی، تکتانریچی لبق همیشدن تورک طایفالاریندا اوستون مؤوقع توتموشدور. قایناییب-قاریشدیغی اولکلرده چوخ آلاهللی لیغا قاریشی موباریزه ده تورک تانری چیلیگی حاکیم ایدنولوگییا اولموش، دونیانین بئر تانری طرفیندن یارادیلما سیندی، اینسانلارین تانری طرفیندن یارادیلیب حیمایه اولوندو غونو شعورلارا تلقین ائتمیشدیر. تورک میفولوگییاسیندا تکتانریچی لبق دئینده قارا خان یادا دوشور. میفولوژی تصورلره گؤره ایلک اینسانی یارادان دا قارا خان دیر. گؤیلری ده او یار اتمیشدیر. 17- جی قاتدا اؤزو، 16- جی قاتدا اوغلو اولگننی اوتوردوب.

دونیانین یارادیلما سی حاقینداکی اساطیرده ده بئری، گؤیو، آبی، گونشی، سویو، داغلاری، تورپاغی یارادان قارا خان دیر. بو میفده دونیانین تانری طرفیندن یارادیلما سی فیکری ایرلی سورولور. تانرینین یارادیغی اینسانلار هله اولومون نه اولدو غونو بیلیمیر دیر. «اولومو کیمه وئرک؟» میفینده آلاه جبراییلا دئیر کی، سن بئره اولوم آپارمالیسان. دیریم آرتیب، آجلیق باشلانار، اینام-اعتقاد آزالار. جبراییل اولومو داغلارا وئرک ایستهدی. داغلار تیتهدی، بولاقلار هؤنکوردو، شلاله لر هاری سالدی. جبراییل اولومو سولارا وئرک ایستهدی. گؤلر، دنیزلر، دریالار طوغیانا گلدی، سولار فوواره ووردو، یاشاماق اوچون ایجازه ایستهدیلر. جبراییل اولومو آغاجلارا تکیلف ائتدی، آغاجلار سیزیلدادی، اینیلدهدی، باشلارینی گؤیلرین آیقارلارینا اگدیلر، یارپاقلاری بئر آنداجا سارالدی. جبراییل باخدی کی، بونلار سیز دنیا یاراشیق سیز قالاجاق. تانری درگاهینا گنندی، دندی اولومو گؤتورن یوخدور. اونلارین هئچ بیرینه اولوم یاراشمیر، بیرینین اولومو او بیرینین ده اولومو اولاجاق، اولومو کیمه وئرک؟ اولوم بییه سیز یئتیم کیمی آرادا قالیب. تانری دندی اولومو اینسانلارا وئر، اینسانلار ساخالاجاق، دنیانی تارازدا ساخالاجاق. اولار اولدورمکلر، بئر-بیرینه قصد ائدهجکلر. اولومو اولار وئر [28].

اینسان تفکورونون یئتیشه بیلدیگی ان عالی وارلیق تانری دیر. تانری ایدنیاسی، تکتانریلیق قدیملردن تورک طایفالاریندا اولموشدور. ایسلام دینی نین جبراییل، عزرائیل کیمی ملکلری تورک طایفالاریندا دا یاخشی ایستر، پیس ایستر فورمادا تشکول تاپمیشدی. ائله تکجه هؤرموز و اهریمنی یادا سالماق کیفایتدیر. یاخود اولگن، اثرلیک کیمی تانریلار اوغوز تورکلرینده خننیر خاهلیق و شر سیمولو کیمی قبول ائدیلیمیشدیر. دونیانین یارادیلما سی حاقینداکی تورک اساطیرینده دئییلیر کی، اولجه سو وار ایدی. بئر، گؤی، آبی و گونش یوخ ایدی. تانری (کودای) ایله بئر (کیشی) وار ایدی.

بونلار قارا قاز شكيلينه گيريب سو اوزرينده اوچوردولار. تانرى هنج بير شئى دوشونموردو. كيشى روزگر چىخاريب سويو دالغالاندىردى و تانرىن اوزونه سو سپدى. بو كيشى اوزونون تانرىدان بۇيوك اولدوغونو ساندى و سويون ايچينه باش ووردو. سو ايچينه بوغولاجاق اولدو؛ (تانرى، منه يارديم ائت) دئيه باغير ماغا باشلادى. تانرى (بوخارى چيخ) دئدى. او دا سويون اوزرينه قالغدى. تانرى بئله بويورودو: ساغلام بير داش اولسون! سويون ديبيندن بير داش چيخدى. تانرى ايله كيشى داشين اوزرينده اوتوردولار. تانرى، سويادال، اورادان بير تورپاق چىخارت، كيشى يه دئدى. كيشى سويادالدى. اوزوم اوچون ده بير تورپاق چىخاريم دئيه دوشوندو، ايكي ايلنه تورپاق آلدى. بير ايلندهكى تورپاغى آغزينا سوخدو، اوزو ده تورپاق ياراتماق ايستهييردى. تانرى يا تورپاغى وئردى. تانرى تورپاغى سپدى. يئر قاتى عمله گلدى. كيشى نين آغزىنداكى تورپاق دا بۇيومگه باشلادى. كيشى بوغولدو و اۆلهجك اولدو. تانرىدان كۆمك ايستمدى. تانرى، آغزىنداكى تورپاغى آت، دئدى. كيشى آغزىنداكى تورپاغى آتدى، كىچىك-كىچىك تپهلر عمله گلدى. تانرى اونا دئدى كى، سن منه فنا ليق ائتدين. سنه ايطاعت ائندلر فنا اولاجاقلار. منه ايطاعت ائندلر ايسه تميز اولاجاقلار. اونلار گونشى گۆرمجكلر، آيدىلىق گۆرمجكلر. من گنرچك كوربوستان آدىنى آلماشام؛ سنين آدين ايسه اثرليك اولسون. گوناھلارنى مندن گيزلهينلر سنين خالقين اولسون [139]. گۆرودوگو كيمي، اساطيرده دونيانين آلاه طرفيندن ياراديلماسى ايندياسى ترننوم اينديليلر. طبيعى كى، بئله اساطيرى اوبرازلار ايسلام دينى نين تبليغ ائتديكى بۇيوك يارادان حاقينداكى فيكىرلره اويغون گلير، تفكوره و احيد آلاه اوبرازينين فورمالاشماسينا يارديم ائديردى. تفديم ائتديگيميز بو و يا ديگر ائتروپوقونيك ميفلرين اساس خصوصيتى اورادا ايلك اينسانين آلاه طرفيندن تورپاقدان و يا گيلدن ياراديلماسى ايدى.

اينتروپوقونيك ميفلر ده كوسموقونيك ميفلرين آيريلماز تركيب حيصهسى اولوب، ايلك اينسانين يارانماسى نين منشاينى كوسموسلا باغلاييدى. بئله ميفلرده ياراديجى - آلاه انيمىستلشديريلير، جانلى تصور اولونوردو. قنيد ائتك كى، ميفلردهكى آلاه اوبرازى موعاصير دينلرين تبليغ ائتديكى بۇيوك يارادان اوز ايتيدايلىكى و بسيطلىكى ايله فرقلىردى. حتى اونلار يا بيرباشا، يا دا روح (بعض ده ديو، گونش و س. كولتار واسيطه سيله) شكلىنده علاقميه گيريب اينسان ياراديجى كيمي چيخيش ائديرلر. بو داها چوخ اكيذ ميفلر ينه عاييددير. لى. ايشتئر نبرق سببىر خالقلىرى آراسيندا ياييلان بو جور ميفلر ده دىقت يئتير ميشدير. بئله ميفلرده اوشاغين بيرى آتادان، ديگرى ايسه ايلاهيدن عمله گلير (جنيران، جلايى- وطن، شاهزاده موطليب، تاپديق كيمي ناغيل قهرمانلارى دا روحدان، ديودن، گونشدن و س. فؤوق القوملردن مايالانميش و دوغولموش اوشاقلاردير) [217].

آلاهين ايلك اينسانى گيلدن، ياخود پالچيقدان ياراتماسى حاقيندا اولان ميفلر اوز ايندياسينا اويغون گلديكى اوچون هميشه بوتون دينلر طرفيندن اخذ ائديلميشدير. دونيا خالقلىرى نين دين تاريخينه نظر يئتيرسك گؤرريك كى، فنتيشيست تصورلر (بوتپرستليك، چوخ آلاهلىق و س.) او دينلرين آيريلماز حيصه سيني تشكيل ائتميشدير. ميفولوژى گؤرولشلى او طايافانين دينى گؤرولشلى حساب ائندلر يانيلميرلار. دونيانين بوتون خالقلىرى نين دين تاريخينه نظر يئتيرسك، گؤرريك كى، فنتيشيست تصورلر (بوتپرستليك) او دينلرين آيريلماز حيصه سيني تشكيل ائدير. ميفولوژى-دينى ايناملارين، عادتلرين سونراكى اينكشاف مرحلر ينده انيميزم و فنتيشيزم اوز ايجتماعى فونكسيياسيني جادوگرليگه ترك ائدير و بونلار دينين تاريخينه اساس مرحلرلى تشكيل ائديرلر [158]. موعاصير دينده مؤوجود اولان ايستروكتورلار پريميتيو شكيله قبيله و طايفا دينلرينده ده مؤوجود ايدى. س. ا. توكاروف يازير كى، دين ايجتماعى حاديهدير. دينى تصورلر هنج واخت فردى تصورات سيفئراسى ايله محدودلاشميايب، بو و يا باشقا ايجتماعى قورولوشون فاكتى كيمي تظهور ائدير. دين گلهجك ايدئولوژى فورما كيمي اينسان بئنيئنده ميفولوژى تفكور پروسسى نين تام باشا چاتماسى ايله علاقه دار يارانير [218].

قورانا گؤره، تانرى اينسانى اوزونه بنزر ياراتميشدير [92، بقره سورسى]. تورك ميفولوگياسيندا دا ايلك اينسانين ياراديليشى حاقيندا ماراقلى فيكىرلر چوخدور. آدم اسكى توركلرين دئديكى كيمي اولوك تينليگ و يا اوستونكى يالنگوكلاردان ايدى [133]. ياراديليش ميفلرينده آدم ايرادهلى، حووا ايسه ضعيف ايرادهلى، ايلانين سؤزونه باخيب اوزونو و آدمى عذاب-ايتلره دوچار ائدن قادين رمزى كيمي تصوير ائديليلر. آدم و حووا اخلاق سيمولو ايديلر. تانرى اونلارى جنتدن چىخاردىقدان سونرا يئر اوزونه گؤندرميش، روزيلرينى و ياشاماق ايمكانلارنى دا وئرميشدى. اونا گؤره ده دونيايا اوشاق گلنده روزىسى اوزوندن اول گلير دئييرلر. حووا جنتده ابدى ياشاماق قانونو پوزموشدو. اونون بو قباحتى تك اوزونو يوخ، آدمى ده جزادان قورتارا بيلمه ميشدى. چونكى قادين ايله كيشى ابدى حيات قانونلارى چرچيوه سينده بير-بيريندن آيريلماز وجود ايديلر. قادين آيريجا اولاراق كيشيدن سونرا، هم ده كيشى نين قابير غاسپندان ياراديلميشدى.

بيزيم اجدادلاريميز بو قادينى آى-انام دئييرديلر. كيشى يه ايسه ائله بئلهجه يالنگيك، اوندان تۆرهينلره ايسه يالنگيك-اوغلى آدىنى وئرميشديلر [133]. تورك ميفولوژى دونياگؤرولشونه گؤره اينسان پالچيقدان ياراديلماميشدان اول اونون روحو گؤيلرده تانرى ايله بيرليكده ايميش. اجدادلاريميز ايلك اينسانا يالنجيق آدىنى قوياندا اونون چيلپاق، پالتارسيز اولدوغونو، سونرادان انجبر يارپاغينا بوروندوگونو نظره آيرديلر.

«دلى دومرول» بويوندا دا آلاه اوبرازى ياراديليب. او، بويدا جان آلان يوخ، جان وئرن، جان باغيشلايان كيمي ترننوم اولونور. پروف. ط. حاجى ينف يازير كى، دلى دومرولداكى دلى سؤزو واليدئنيلىرى نين گلن بير علامت كيمي دليقانلىق مخرجينه اويوشور [71]. لايكن اونون واليدئنيلىرى نين آيندا دلى ائيتتى يوخدور. بيز بويدا دلى دومرولون اينيسياسىيادان كئچمه سى نين بير نئجه مرحلر سيني گؤروروك.

او، اولجہ آتا-آناسیدان جان ایستہمیر، اونلار جانلارینی وئرمہدیکدہ حالالی ایلہ ویداعلاشماغا گلیر. بو متندہ تأثیرلی بویالارلا وئریلیر. حالالی اوز جانینی دومرولا قوربان ائتمک ایستہمیر. دومرول ایسہ حالالی نین اونون یئرینہ جانینی وئرمہسینی ایستہمیر. بو، قدیم تورک اخلاقی دیر. دلی دومرول آلاھا یالواریر: «آلیرسان، ایکیمیزین جانون بیللہ آغیل! قورسان، ایکیمیزین جانون بیللہ قوغول!» بو یالواریشی آلاہ انشیدیر. اونلارین ہرہسینہ 140 ایل عؤمور وئریر. بورادا اینیسیاسییا پروسئسی قاپانیر. پروف. ط. حاجی یئف آلاہ اوبرازینین تورک تکتانریچی لیغینداکی تانری اولدوغونو، جان وئرنین، اولدورننن دە او اولدوغونو، عزراییلین ایسلامین تأثیرلی ایلہ سونرادان بویا داخل اولدوغونو یازیر [71]. دلی دومرول بیلمیردی کی، جان وئرن، جان آلان آلاہ- تعالادیر. اونون شو عوروندا بو وظیفہنی ایجرا ائدن تورک تانریسی اولوب. بونو متندہ اونون آلاہ-تعالایا «گورکلو تانری» دئیہ موراجیعت ائتمہسی دە گؤستیریر [71]. بو، ہم دە اورتا عصر شو عوروندا تانری ایلہ آلاہین عینی اولدوغونو گؤسترن تاریخی زامان دیر.

میفولوژی شو عورون ایستروکتور مرحلہلریندن بحث ائدرکن اونلارین ہانسی نین داھا اول فونکسیونال اولدوغونو سؤیلہمک چتیندیر. «ای. تایلور» آنیمیزی ان قدیم مرحلہ حساب ائدیر [214]. اونون فیکرینجہ، میفیک دوشونجہدہ تانری ایدئیاسی دا، اونون قاورانماسی دا آنیمیزمین سونوندا منیدانا گلیمیشدیر. آلمان میفولوگو «و. مانقاردت» ایسہ ای. تایلورون آنیمیستیک نظریہسینی آیین و ایناملارا، کولتارلا اساساً اینکیشاف ائدیردی. اونون فیکرینہ گؤرہ، عادت-عنعنہلر بیر-بیری ایلہ علاقہدہ، سونرا ایسہ اونلاری احاطہ ائدن محیطہ گؤرہ اؤیرنیلہمیلیر [214]. «ایلک دؤورخالق ادبیاتی نین موعین مرحلہسیندہ اسکی اینسانلار ہر بیر طبیعت حادیثہسینی نین و اشیانین آرخاسیندا بیر روح گؤرموش، آتا روحلاری آیری بیر کانتقوربیا کیمی یاراتمیش و روحلارین شرفینہ قوربانلار کسمیشدیر» [214].

او، آعاج روحنا اولان اینامی آنیمیستیک تصورون اساسی حساب ائدیر، فیکرینی عومومی لشدیرہرک یازیردی: «ایلک اینانجا گؤرہ آعاج یالنیز منشہ روحلارینین یاشادیغی یئر دئییل، عینی زاماندا آعاجین حیاتی ایلہ باغلی اولان باشقا روحلارین موجود اولدوغو یئر دیر» [214].

ایبتیدایی میفولوژی گؤروشلرہ آنیمیزم، فنئیشیزم، توتنمیزم، پولیتیزم، آنترپومورفیزم خاصدیر. اوغوزلاردا آنترپومورفیزمدن سونرا میفولوژی شو عوردا گؤی آدمی اوبرازی - تانری آنلابییشی فورمالاشمیشدیر. ف.ع. دوکتور و.ح. ایسماییلوو یازیر کی، غرب اوغوزلارینین تانریچی لیق آنلابییشی اوغوزلاردا ان آزی آد سویبہسیندہ (تئق-ائر - گؤی آدمی، تانری) شومئرلرہ (تئقیر) قدر گنڈیب چیخیر. بو آدین تورکلرہ یاشاماسی فاکتی بو اینامین موجودلوقونون فاصیلہسینلرگہ فاکتی دیر. بئلہلیکلہ، تورک اینسانی آشاغیداکي دونیاگؤروشلرین داشیبیجیسی اولموشدور:

I. میفولوژی گؤروشلر (توتنمیزم، آنیمیزم، پولیتیزم)؛

II. آنیمیست گؤروشلر (شامانیزم، خالق تصوفو)؛

III. دینی گؤروشلر؛ IV. صوفی گؤروشلر؛

V. صوفی طریقتلری [84].

«س.آ.توکارف» آنیمیزم، فنئیشیزم و توتنمیزمہ دینین قدیم فورمالاری کیمی باخیر. لاکین اونلاردان ہانسی نین اول، ہانسی نین سونرا، یاخود آنیمیزمین فنئیشیزمدن، توتنمیزمین آنیمیزمدن یارانیدیغی حاقدہ قطعی فیکر سؤیلہمگین چتین اولدوغونو دئییر [218]. بو گؤروشلر موعین اراضینی احاطہ ائدیر. فنئیشیزمین یوکسک درجہدہ اینکیشافی ماگییا ایلہ باغلیدیر. فنئیشیزمین اینکیشافی نین سونوندا ماگییا حاقیندا تصورلر عملہ گلیر. ماگییا ایکیلی کاراکتئردہ اولور: ضررلی و خئییرلی. ضرر یئتیرن ماگییادا بدخاہ روحلاردان ایستیفادہ اولونور. ماگییادا آنیمیستیک و فنئیشیزم تصورلر باشلیجا رول اویناییر. ضررلی ماگییایا ناغیللاردا داھا چوخ راست گلینیر. «بنیداش شہرینین سیرری» ناغیلیندا جادوگر قادین شر قوونین کؤمگی ایلہ، یا دا الیندہکی چوبوقلا آدمالاری داشا دؤندیریر. قہرمانلاری ایسہ خئییرلی ماگییا فلاکتدن قورتاریر. خئییرلی ماگییانین ایکینجی بیر قولو دا موعالیجہ ماگییاسی دیر. بورادا خئییرخاہ روحلارین کؤمگی ایلہ خستہلر ساغالدیلیر.

«ج. فرنیئر» ماگییانی ایبتیدایی جمعیتین قورولوشونا تأثیر گؤسترن، اینسانلارین فعالیتینی ساھمانلایان ایلک دینی گؤروش و تعلیم کیمی قیمتلندیریر. او یازیر کی، قدیم اینسانلارین وحشی لیکدن، باربارلیقدان اوزاقلادیغی دؤورلرہ قبیلہنین حیاتیندا یاشلی آدمالاردان عیبارت قبیلہ شوراسی - ماگییانین اویغون طلبلرینی بیلن و اونلاری اینسانلارا اؤیرمدن قوجالار فعالیت گؤستیریدی. باربارلیقدان تزمہ آزاد اولموش اینسانلار ماگییانین سئحری آلتیندا ایبتیدایی دینی گؤروشلرین، اینانجلارین قولونا چئوریلیدی. بو عادت، اینانج و گؤروشلر اؤزونہ او قدر مؤحکم یئر ائدییدی کی، اونو باشقاسی ایلہ عوض ائتمک ہئج عاغیلارینا دا گلیمیردی. ماگییادا اساس علامت یوکسک عالی قوولرہ اینانجین اولماسی ایدی کی، قدیم اینسان تانریسینی یومشالتماق اوچون یالوارماغا، قوربان کسمگہ، مراسیملر کچیرمگہ

باشلابیردی [228]. اینسانلار قور اقلقدان اذیت چکن واختلاردا دا ماگیانین گوجوندن ایستیفاده اتمیشلر. «ج. فرئیئر» قئید اندیردی کی، اونلار یاغیش یاغیرماق اوچون جادوگرلره اوز توتور، اونلاردان خاهیش اندیردیلر کی، یاغیش یاغماسی اوچون گویلدیله آلاهلارا دوغالار ائتسیلر. بو زمان جادوگرلر و قبیله عوضولری دؤوره وور اراق اللریندهکی سو دولو قابلاری جینگیلدهده-جینگیلدهده مراسم نغمه‌لری اوخویاراق رقص اندردیلر [228].

جادوگرین صنعتی اؤز کؤکلری ایله میستیک ایناما باغلی ایدی و او، اؤز ده جادوگرلیگه اینانیردی. بو اینام اولماسایدی، او، قبیله‌نین سوسیال حیاتیندا آپاریجی رول اوینایا بیلمزدی. ریتوالین ایجرا اندیلمه‌سینده جادوگرین، شامانین ائکستاز وضعیتینه گلمه‌سی ریتوالین سیمولیکاسی‌نین طلبی‌دیر. او، اؤزونون داخلی پسیخولوگیاسینی اونا گؤره حالدان چیخاریر کی، جاماعاتی اؤزونه ایناندیرا بیلسین.

جادوگرلر و یا شامانلارین حادیثه‌نی آشکار اتمک اوچون ایستیفاده ائتدیکلری چوخلو پرنده‌منتلر وار دیر. بو پرنده‌منتلرین هر بیر اؤز-اؤز لوگونده بیر سیمولیک معنا داشیبیر. «تایبجیلار بونلاردان اونا گؤره ایستیفاده اندیرلر کی، سیرلی شئیلری گؤرسونلر» [215]. جادوگر-تایبجیلارین نظرینده «سیمول» باش وئرن حادیثه‌نین آشکار اندیلمه‌سینه ایشاره اندن دیر.

ماگییا اینامدان ایریلمز دیر. ماگییا و جادوگرلیک اینامدان قیدالانیر. مثلاً، ایستولون کونجونده اوتوران قیزین 7 ایل ائوده سوبای قالماسی، نحس رقم و نحس گوندن قاچماق، یوخویا اینانماق، اله و کارتا باخیب طالع سؤیلمک، قاپی آغزیندا گوروشمه‌مک و س. ایناملار ماگییا اوچون اساس منبع دیر. ماگییادا روحلارلا علاقه‌یه داها چوخ یئر وئر یلیر. اینسانین روحلارلا جینسی علاقه‌یه گیره بیلمه‌سینه عایید اینام (روحلار و آلاهلارلا بیرباشا اولمایان اینتیم علاقه) سیبیر تورکلرینده شامانین «سما قادینی» ایله علاقه‌سینه عایید چوخلو ماتریالار توپلانمیش دیر [218]. روحلار جینسی علاقه‌یه اولان اینامدان توتتمیک اینکارناسییا، دوغوشدان یارانان آنورمال اینسانلارین غیری-عادی خصوصیتلری، اثر و تیک یوخوگورمه‌لر، اکیزلرین دوغولماسی حاقدا تصورلر یارانیر [218].

آنیمیزمین اینکیشافی فنئیشیزی دوغورور. اثرکن دوشونجه‌ده اینسانین طبیعتین قورولرینی اؤز بئینینده سیموللاشدیرماسی فنئیشیزمه (ایبتیدایی آلاهلایغین، آیری-آیری اشیا و جانلیلارین بوتون خصوصیتلرینی بیرلشدیریب اینامین یوکسک درجه‌سینه) گتیریب چیخاریردی [101]. قدیم اینسانلار شر روحلاردان قورونماق اوچون مقدس سایدیقلاری اشیادان ایستیفاده اندیرلر. فنئیشیزمه اساس اولان فنئیشین سئحرلی گوجه مالیک اولماسیدیر. فولکلور متلرینده فنئیش کیمی ایستیفاده اولونان اشیالار ایچینده توپپوز، مونجوق، پاپاق، اوزوک، کاسا، چوبوق، سوفره و س. قهرمانا دوشمنه غالب گلمک اوچون لازیم اولور.

فلسفه ائنسیکلوپدیاسیندا «میفولوژینین ان اؤنجه‌کی شکلی فنئیشیست تصورلردیر» دئییه یازیلیمیش دیر [225]. فنئیشیزم، اساساً، قدیم اینسانلارین طبیعتله اوز-اوزه قالدیغی دؤورله باغلی معلوماتلاری حاقیندا تصورلردیر. طبیعتله ایلك تانیشلیق، اوچولوق و س. صنعتلرله یاخینلیق آغاج بوداغی‌نین، قوش قانادینین، یومورتاسی‌نین، حئیوان عوضولرینین دوشرلی اولماسینا اینامی یارادیردی. اونلارین داخیلینده مؤعجوزملی خصوصیتین اولماسی حاقدا تصورلر میفولوژی شو عورون محصولو ایدی. بیز ناغیلاردا قوش یومورتاسی‌نین وار-دؤولت وئرمه‌سی اینامی‌نین یاشاماسینی گؤروروک («ایکی قارداش» ناغیلی). ف. بایات فنئیشین اینسانا کؤمگی‌نین توتتم و اسیطه‌سیله اولدوغونو گؤستریر [132]. گورونور، ایلك فنئیشلر توتتمله باغلی اولموشدور. اما فنئیشلرین هنج ده هامی سیندا توتتمه باغلیلیق گورونمور.

فنئیشیست تصورلر میفولوژی دنیا مودئلینده دوال عکس‌لیکلرین اولماسی ایله فورمالاشماغا باشلامیش دیر. میفولوژی دنیادا خئیبر و شر، ایشیق و قارانلیق، حیات و اولوم پروبلنملری قدیم اینسانلاری دوشونمگه مجبور اتمیش، پروبلنمین حلینی فنئیشده گورموشلر. ناغیلاردا چوخ زامان فنئیشلر دیولرین الینده اولور، اونا اله کئچیرمک ایسته‌نین قهرمان فنئیشین و اسیطه‌سیله حیاتی‌نی دگیشدیرمک ایسته‌یبیر. قدیم اینسانین نظرینده فنئیشلر روحا مالیک دیر، بو روح اونا مؤعجوزله، سئحرلی ائدیر. روحون فنئیشدن ایریلماسی نتیجه‌سینده او اؤز گوجونو ایتیریر و میفولوژی دوشونجه‌ده هامی روحلار - داغ، آغاج، سو، یئر، منشه روحلاری و س. حاقیندا ایبتیدایی گوروشلر عمله گلیر. ف. بایاتین فیکرینجه، سئحرلی گوجون فنئیشدن ایریلماسی نتیجه‌سینده روحلار اورمان، داغ، سو، یئر و س. روحلاری کیمی مستقیل یاشاما حقونو اله اندیرلر [132].

توتتمیزم اؤز ایدئولوژی کؤکلرینی آنیمیزم و آنترپومورفیزمدن گؤتورور. آنیمیزمه اینسانلا آغاج، داش، داغ، منشه، سو، اود و س. آراسیندا روحی جهتنن بیر باغلانتی وار دیر. توتتمیزم حاقیندا دا بیر-بیرینه ضید فیکرلر وار دیر. ای. تاپلور توتتمیزمی اجداد کولتونون اساسی حساب ائدیر، ج. فرئیئر ایسه اونا قبیله قورولوشونو تشکیل ائدن سوسیال قروپون اؤزل بیر حیصه‌سی حساب ائدیر. ج. فرئیئرله گؤره توتتمیزم ایله باغلی آیین و مراسیملرده قبیله‌نین کئچیمی حاقیندا تصورلر تبلیغ اولونور [132]. توتتمیزم بیر کوللکتیوین اؤز کؤکونه، سویونا یاخین بیلدیگی حیوانلا اولان «قوهوملوق علاقه‌سینه» سؤیکنیر. توتتمیزمه فردی لیک پرینسیپی یوخدور.

ف. بایات آفریکا، آمریکا و اروپا خالقلارینین اینانجلاریندا توتتمیزمین 4 عونصورونو گؤستریر کی، اونلاردان اوچونجوسو بیزیم تدقیقاتدا اولان بعضی مساله‌لره اویغون گلیر. مثلاً، او، «اینسانین حیوانا چئوریلمه‌سینه، اینسانین حیواندان تورمه‌سینه اینام، اینسان ایله

حئیوان آراسینداکی جینسی علاقەیه اینانج، اینسان ایله حیوانین بیرلیکده یاشاماسی اینانجی»نی گۆستریر [132]. «تورک خالقاریندا توتئیمین موجود اولدوغو سۆیلهنیر. آنجاق هر بیر سیستمین ایجتیماعی و حقوقی طرفی واردیر و بو سیستمین یاشاماسی اوچون بو شرطلارین اولماسی شرطدیر (او، 4 عونصورون اولماسینی اساس گتیریر، 3-جونو قئید ائتدیک). بیرینجیسی، قبیلە و طایفا آدینین توتئلمە باغلیلیغی؛ ایکینجیسی، اتین، قیدانین یاساق اولماسی؛ دۆردونجوسو، آیری-آیری قبیلەلرین حیوانا سیتاییشین بیر شکلینی داشیدیغی آدلار» .

بو شرطلار اولال-اولال ف. بایات توتئیمین تورک یاشامی ایله باغلیلیغی نین اولماماسینی دئییر، یئنە آلتی شرط ایرلی سورور:

1. توتئیمز آنا خاقانلیق دۆوروندهکی اینسانلارین تصورلرینی خاراکتئریزه ائتدیگی حالدا، تورک خالقاریندا آنا خاقانلیق موجود اولموشدور.
 2. قبیلە دینی اولان توتئیمچیلیکده مولکیت اورتاقلیغی اولدوغو حالدا، تورک خالقاریندا اۆزل مولکیت رول اوینامیشدیر.
 3. عینی بیر توتئیم باغلی اولانلار بیر-بیری ایله سویداش ساییلیدیغی حالدا، تورک طایفالاریندا قان اقربالیغی موجود اولموشدور.
 4. طایفا و قبیلەلردن هر بیرینین توتئیمی موجود اولدوغو حالدا، اکثر تورک خالقارینین کولت ساییدیغی بیر حیوان موجوددور.
 5. توتئیمین حۆکم سوردوگو قبیلە و طایفالاردان هر فرد توتئیم آدینی داشیدیغی حالدا، تورک خالقاریندا هر فردین، هر عایلهنین آیری بیر آدی واردیر.
 6. توتئیمچیلیکده روحون وارلیغی و کئچمیش دونیا یا اینانیمادیغی حالدا، اسکی تورکلرده روحون اۆلمزلیگینه اینانج موجود اولموش، آنا روحلاری آیری بیر کاتئقوریا کیمی یارانمیش و روحلارین شرفینه قوربانلار کسيلمیشدیر [132].
- عومومیتله، تورک میفولوگیاسیندا توتئیم مسالەسی هله اۆز حلینی تاپمامیشدیر. عثمان توران، نیهات نیرون، لازسلو راسونیی، س. هایری بولای، اۆزکان ایزگی تورکلرده توتئیمچیلیگین وارلیغینی ایرلی سورموشلر [137].

میفولوژی شوعورون دیگر مرحلەسی، هم ده سونونجو مرحلەسی آنتروپومورفیزم دیر. آنتروپومورفیزم میفولوژی دوشونجهده اینسان و طبیعتین، اونون پرندمنتلرینین عینی میفولوژی بیرلیک چرچیوه سینده قوشالیغی، قووشوغو کیمی دوشونولمه سیدیر. بو مرحلەده اینسانا خاص اولان خصوصیتلر طبیعتین اوزرینه کۆچورولور، اینسانین میکروکوسمو ایله طبیعتین ماکروکوسمو برابریلشیر. اینسان دا طبیعتین بیر عوضودور. اۆزونو میفولوژی صورتده درک ائدن ایبتیادی اینسان طبیعت حادیتلرینی ده میفولوژی دوشونجه سینده قلوبالاشدیریردی. اونون نظرینده طبیعت ده آغلیا، گوله بیلیر، داغلار، آغاجلار اینسان کیمی دانیشا بیلیر و س. بوتون بو مسالەلرین کۆکونده روحون وارلیغی دایانیردی. روحون موقدسلیگینه اینانان اینسان هر شئیده روح اولماسینی قبول ائدیردی. «بونا او یغون اولراق میقلرده و مراسیملرده نینکی روحلار، انلهجه ده طبیعی ایستیخیالار (مثلاً، قیشین قوجا قاری شکلینده، آیین اوغلان و گونون قیز گۆرونوشلو، لاله نین واختیله گۆزل-گۆچک بیر قیز و س. کیمی تصور اولونماسی کیمی) اینسان بیچیمینده دوشونولموش، اینسانا خاص اولان بیر سیرا خصوصیتلر جانلی-جانسیز، بیلین بوتون وارلیلار، طبیعت اشیا لارینا دا عایید اولونموشدور» [37].

آنتروپومورفیزمین بیر خصوصیتی ده زومورف وارلیقلارین جانلی اینسان کیمی تصور اولونماسیندا آشکار ائدیلمیشدیر. میقلرده، افسانلرده قورد اینسانا دۆنه بیلیر و عکسینه. دنمک اولار کی، توتئیم ساییلا بیلن بوتون حیوانلار دانیشماق قابیلیتینه مالیک اولور. بو فاکت ایسه مرحلەلرین بیر-بیری ایله قارشیلیق ایله علاقەده اولدوغو گۆستریر.

آنتروپومورفیزمین بیر سیرا خصوصیتلریندن میفین پونتیک دیلینده ایستیفاده اولونموشدور. میفده داغلار دانیشا بیلن، کدرلنه بیلن، حیوانلار دیل آچیب یول گۆستره بیلن میفولوگنملر کیمی دیقت چکیر. بو دا میفین تأثیر گوجونو آرتیران عامل اولموشدور. شخصلندیرمه، آلتقوریا، موبالیغلر، متافورلار میفده ایستیفاده اولونان بدیعی سیموللاردیر.

آنیمیزم، توتئیمیزم، آنتروپومورفیزم و فنئتیشیزمین فولکلوردا تیبیک فورماسی اینکار ناسییا، رینکار ناسییا و اینیسیاسیادیر. آنیمیزم، توتئیمیزم، آنتروپومورفیزم و فنئتیشیزمین سون نتیجەسی ایسه فولکلوردا قوربان موتیوی و قوربان کسمه ایله تاماملانیر.

آذربایجان فولکلوروندا آذایر نیلمیش مسالەلردن بیری، بلکه ده بیرینجیسی اینکار ناسییا، رینکار ناسییا و اینیسیاسییا پروبلنلریدیر. فولکلور شوناسلیقدا پروبلنمه عایید باخیشلار موختلیفدیر. چونکی بو پروبلنمین کۆکونده بیلاواسیطه توتئیمیزم دایانیر. بونا گۆره ده پروبلنمه یاناشما آکتواللیق کسب ائدیر. بو پروبلنمین آیری-آیری یلیقدا فولکلور متتلری ایله علاقەسی اۆیرنیلسه ده، اونلارین بیر-بیری ایله عوضوی وحدنه تدقیقینه فیکیر وئر یلمه میشدیر. حالبوکی پروبلنمی تک-تک دئییل، بیرلیکده اۆیرنمک بو پروبلنمین احاطه ائتدیگی بعضی

مسالەلەرىن، مۇتلەق، تۆتۈنمىز مەن سېلىپلەلى تەدقىق ئىدىلەمەسىنى ئاسانلاشدىرا بېلىر. مۇتلەق، فولكلوردا اينكار ناسىياا حادىئەسى نىن نىجە عكس اولونمەسى نىن كومپلەكس ياناشمادان كىناردا اۋىرنىلەمەسى جىدى نىجە وئىزىز. چۈنكى اينكار ناسىياا اۋزونون عكس پروسىسى اىلە بېرىباشا باغلىدىر. اونا كۆرە دە بو اىكى حادىئەنى عىنى واختدا تەدقىق ائتمك مېفولوگىياا اوچون موھوم نىجەلەرىن الدە اولونمەسىنا كۆمك اندر. اينىسىياا ايسە رىئىكار ناسىياادان سونراكى مەرھلە اولوب كىنىش تەدقىق خوصوصىتلەرىنە مالىكىدىر.

اينكار ناسىياا و رىئىكار ناسىياا پروسىسى تۆتۈنمىز مەن بېرىباشا باغلىدىر. تۆتۈنمىز مەن ايسە آلت پالئولوت دۆوروندى (ئىزمىزدان اول. 12-جى - 10-جو مەن اىللىكلەر) ياراندىغىنى سۆيلەپىرلەر (س. پ. تولستوف، د. ا. خايتون، س. ا. توکارىف و ب.). فولكلور اوچون انى اولان دۆور تارىخ اوچون مەن اىللىكلەرلە اولچولور. آلت پالئولوت دۆور و قىم اىنسان نىلىنىن ياشادىغى كۆلۈزى دۆور دور. تۆتۈنمىز مەن يارنامەسى دا قىم اىنسانلار مەن ماغارا حىياتى باغلى اولوب اۋزونو حىواندان اىبرا بىلەمەدىكى چاغلارلا باغلىدىر. اينكار ناسىياا دا بىلاواسىپە تۆتۈنمىز مەن اىللىكلەرلى اولدو غوندىن بو دۆورە عابىد ماتىرىياللار قىم اىنسان، افرىكا، اوستىرالىيا، قوئىنىا و اوكانىيا قىلەلەرىنىن ائنتوقرافىياسىنىن اۋىرنىلەمەسى زامانى آشكار اولونموشدور. آذربايجان فولكلور مەنلەرىندە دە اينكار ناسىياا اولونموش تۆتۈنمىز مەن حىوان و قوشلارلا راست كىلىنەر. مۇتلەق، «مەلىك جومشودون ناغىلى» نىدا مورغى- خندان يارى اىنسان، يارى قوش كىمى تصور اولونور [46]. تۆتۈنمىز مەن مشغول اولانلار مەن (ج. فرىئىزىر، ا. ا. تابلور، اىسپىنسىر، ا. ا. ملىتەنسىكى و ب.) فىكرىنچە، تۆتۈنمىز مەن حىواندىر كى، اونا سىتايىش ائندىن روحو مەن حىوانداندىر. بو فىكرى اىنكىشاف ائندىرەرك اونو دىمك اولار كى، قىم اىنسان اۋز روحنون اوند اولدو غونو گومان ائندىگىندىن تۆتۈنمىز مەن (حىوانى) اىنسان شەكلەندە (بەنى اىنسان، باشى حىوان) تصور ائدىر [194].

آذربايجان مېفولوگىياسىندا، خوصوصاً ناغىلاردا قوشلار زومورف، خىيىر خاللىق ائندىن حامىلەر كىمى بىر املەشدىر. ناغىل و داستانلاردا قوشلار قەرىمانلار مەن سۆيۇكۆنۆ تەبىن ائندىن مېفىك اوپرازلاردىر. «كىتابى-دە قورقود» داستانلار مەن قوشلارلا قەرىمانلار مەن كىنەتلىك علاقلەرىنى تەبىن ائندىن پروف. ا. ا. ولىيىف يازىر كى، قىزىن، قادىن مەن قوش تىمەنلەندە خاطر لاسى، قازان خان مەن «آغ سونقور قوشو ائركىندە بىر كۆم وار» دىمەسى اولانلار مەن انا طرفدىن تەمىلچىسىنىن قوش اولماسىنى كۆستىرەر [123].

آذربايجان ناغىلار مەن پرى قوشلار دا اينكار ناسىياا اندرك قىز جىلدەنە دوشە بىلىر. ياخود افسانەلەردە موعىن حىا، اوتانچاللىق اوزوندىن قىز، قادىن رىئىكار ناسىياا ائدەرك كۆيرچىنە و باشقا قوشلارلا چۆرىلە بىلىرلەر.

تۆتۈنمىز مەن اوبىئەكتى تۆتۈنمىز مەن اجدادى و اونولار باغلى اولان تصورلردىر، سوبىئەكتى ايسە كوللەكتىو اچىندە موعىن اراضىدە يايلىمىش اىنسان نىلىدىر.

تۆتۈنمىز مەن قىلە قورولوشو اىلە باغلىدىر. قىلەن مەن بوخ اولماسى و يا بىرلەشەرك طاپفا عملە كىر مەسى اىلە تۆتۈنمىز مەن نىظام دا دىگىشەرك اجداد كولتونا كىچىر. هامى روخلار، طاپفان مەن موقدىسلىرى حاقىندا تصورلەر فورمالاشىر [217]. طاپفان مەن قەرىمانلار مەن، قەرىمانلىق فەننومنى حاقىندا باخىشلار دىگىشەر. قىئىد ائتمك لازىمدىر كى، قەرىمان كولتو قىلە قورولوشونون داغىلمەسى اىلە، تۆتۈنمىز مەن يارادىچىنىن اجداد تۆرەدىچىبە كىچەمەسى اىلە يارانان بىر كولتور. بىنى كولت مېفولوژى آلاھلارلا اعتىقادىن آرتدىغى دۆور دە اىنكىشاف ائتمگە باشلاپىر. س. ا. تو- كارىف يونان دىلەندە يازىلمىش كىتابەدە «قەرىمان» سۆزونون «رحمەتە كىن» سۆزۈنە اوغون كىلىگىنى يازىر. او بو تۆرەنە اوغون قەرىمان تىبىنە ھىركالى ياخىن ساپىر، اونو افسانەوى اجداد، اصىلزادەلەرىن سولالەسىنىن باشچىسى حساب ائدىر (عىنى اىلە اوغوز دا بو جور دور) [217]. او، دىن مەن ارىئەلىك فورماسىندا دانىشاركن تۆتۈنمىز مەن و ائركن قىلە كولتو كىمى اينىسىيااىن مەن رولونو قىئىد ائدىر [218].

پروبلەمىن شەرىنە كىچەمەن اول قىئىد ائدك كى، تۆتۈنمىز مەن خالقلار مەن حىياتىندا بۆيوك بىر مەرھلەنى تەشكىل ائدىر. بوتون تورك خالقلار مەن دا بو مەرھلەنى اۋزلىرىنە مخصوص شەكلەدە كىچەمىشلەر. تۆتۈنمە ياناشمادا، خوصوصاً قوردا مونسىبىت، اونون تۆتۈنمىز مەن، بوخسا يارادىچى، دىمىورق اولماسى موعىن مولاخىظەلەرە كىر بىب چىخار مەشدىر.

بو مولاخىظەلەرە مونسىبىت بىلدىر مەن قىساجا اونو دىمكى لازىم بىلدىر كى، بو قوردون عابىد ائدىلدىكى اوغوز خان مەن شەكىلەندە اۋكوزون دە رولو دىقتى جىلپ ائدىر. بورادا ھەم قورد، ھەم دە اۋكوز اجداد حىواندىر. تارىخە تەك اوغوز خان دىئىل، چىنگىز خان مەن، تىمورون دا كۆكۈندە اجداد حىوانلار مەن دور دوغو سۆيلەنلىر. چىنگىز خان، اوغوز خان و باشقا شەكىلەندە مەن حىياتى اىلە باغلى افسانەلەردە اولانلار مەن اجداد حىوانلارلا علاقىسى كۆزە چارماقداپىر. بو افسانەلەردە ايشىغىن حىوان شەكلەندە تەظاھور ائتمەسى و قەرىمان مەن دوغولماسىندا ايشىرەكى خاطر لادىلىر. پروف. ا. ا. ولىيىف «اوغوز كاغان» داستانىدا قوردون شو عاع شەكلەندە ائتمەسىنى بىلە مەنلەندىر پىر: «بو، مېفولوژى تصور دە - اىنسان و قورد راستلاشماسىندا قوردون تانرىچىلىق فونكىسىياسىنى بوخ، برق ووران كوش شو عالارى ائتىندا كۆرون سىلوتىن سىمولىزمىدىر» [101]. دىمەلى، قورد اوغوز اوچون فەننىشدىر، اونو اۋز اوچون دوشىلى حساب ائدىر. مخص فەننىش اولاندىن سونرا قوردون تۆتۈنمىز مەن اولماسى فونكىسىياسى بو داستاندا كۆرونور. اوغوز خان مەن دۇنيايا كىلىشىنى اىزلمەشەن اول تورك سويونون يارنامەسىندا قوردون دىمىورقو غونا نىز سالماق لازىمدىر. بىزە بىلە كىلەر كى، دىمىورقو قوردون قازاندىغى اىكىچى فونكىسىيادىر و تۆتۈنمىز مەن اجدادان تۆرەمەدىر. تۆتۈنمىز مەن اۋزونونونو قوروماق خوصوصىتى واردىر. بىر افسانەدە ائشينا طاپفاسىنىن

چوخالېب آرتماسىندا اساس سىب قوردون اجداد اولماسى گؤستريلير. افسانهده بو طابفادان ساغ قالان اللرى، آياقلارى كسىلميش بير اوشاغين ديشى قورد طرفيندن آپاريليب ماغارادا بسلنيلمىسى و بو قوردان 10 اوشاغين دوغولماسى، باشقا قادينلار لا اولنمىسى و يايىلماسى سؤيلهنيلىر. افسانهده اوشاغين اللرينين، آياقلارينين كسىلمىسى اونو حئيوانا، اجدادا ياخينلاشديرير، او دا اوزونو حئيوان كيمي حيس اندير. بئله اولاندا اوشاقلا قورد آراسىندا اولان جيسمانى بنزهيش، ياخينلىق قوردون ماوى اولماسى ايله اجداد اوشاغين گؤى تورك اولماسى آراسىندا داها چوخ اوزه چيخير. هر ايكيىسى ماوى گويدن گلمه حساب انديلير (اينسانين كوسموس منشالى اولماسى مسالهسى) و موقدس ليك قازانير. بو اوشاق هله اوغوز دئييلدير، لاکين اوغوزون دونيايا گلمه سينده ايکينجى بير تۇرهديجى ايله بيرلشهرک ايکى اجدادلىغيغين باشلانغيجىنى قويور. ژ. پ. رووخ ايکى حئيوانين اولنمىسى سؤز آچير. چينگيز خانين عايله كؤکنينده اولان بورتي چينو ايله وحشى ديشى كئيپك اولان كوا مارال (چينگيز خانين اناسى) بيرلشهرک ايکى اجدادلىغيغين نومونهسى كيمي ديقتى چكير [142]. اسكى دوشونجهده يئر ايله گؤيون اولنمىسى گؤيو تمثيل ائدن قوردلا يئرى تمثيل ائدن كئيپك آراسىندا ايزديواجين باش توماسينا قديم توركلرى، موقوللارى اينانديرمىشدى. قورد ماوى و بوز اولدوغونا گؤره گؤيو، مارال ايسه (كئيپك) تورپاغين سيمولو كيمي دوشونلوردو. ايکى اجدادلىق اوغوز خانين دا تاريخى كنجميشينده قالماقداير. قورد و اؤكوز (اينك) اوغوزون دونيايا گلمه سينده ايشتيراک ائتميشدير. بو افسانهلرده ديقتى چكن ايشيغين قورد شكلينه دوشمىسى، اينكارناسيا پروسسىدير. ايشيق (شوعاع) عيني زاماندا روحدور و قوردا چئوريلهرک اوغوزون دونيايا گلشينه سبب اولور. توتئمين بو جور تصور اولونماسى ايبتيدياي تفكورون محصولو اولان توتئم اجدادلا باغليدير. س. پ. تولستوف توتئميزمين مرحلهلرينى بئله تصوير اندير:

1. توتئم اجدادى؛

2. توتئم قوهوم رولوندا چيخيش اندير؛

3. توتئم اجداد، قوهوم دئييل، كوللكتيويىن عمومى اينانجيدير [231].

بو فاكتى دا دئمگى اؤزوموزه بورج بيليريك كى، آدامجيلارلا باغلى اولان ميفلرده آنجاق قادينلار باشلارينا قورد دريسى كنجيرهرک قورد جيلدينه دوشورلر. بيزه معلومدور كى، اينسان محض درى واسيطهسىله اؤز توتئمينه چئوريله بيلير. بئله بير فرضيه ايرلى سورمك اولار كى، محض آدامجيلار قوردو توتئم اولماقدان چيخاريب، چونكى توتئم اؤزوندن حساب اولونانا بئله موناسيبت گؤسترير. «قورد اوغلو» ناغيليندا قورد- دان دوغولان قهرمانلا آدامجيل آراسىندا موباريزه گندير. قهرمان اؤز قوتيني دئميورقونان - قوردان آلدیغى اوچون آدامجىلا قاليب گلير [24]. بيزه بئله گلير كى، قوردون توتئم اولماسى آرخايك ميفلرده ده اونودولموشدور، بو منتلرده قوردون دئميورقلوغو قورونور. آنجاق آدامجيلارلا باغلى ميفلردن اونون توتئم اولماسى گؤرمك، ايستروكتوردا يئرلى برپا ائتمك مومكوندور. «قورد زالخا» ميفينده زالخا باشى آچيق چؤله چيخاندا قورد دريسىنى اونون اوستونه آتير. زالخا دوققوز آى قوردلارلا گزير، آدام پارچالاييب يئيرير. ايتلر اونون دريسىنى بيرتاندان سونرا آداما چئوريلير [21]. «قورد آرواد» ميفينده ده بو پروسسىن شاهيدى اولوروق. ائوينه قوناق گلن كيشىنى قادين قورد جيلدينه دوشهرک پارچالاماق ايستهير. قوناغين بو حاديئنى كيشىيه دانيشماسىندان سونرا قادينين قوردونو يانديريلير، قادين آدامجيليقدان چيخير [20]. بو ميفلرده اينسانلا توتئم آراسىندا علاقهنى درى يارادير. ميفلرده توتئمدن اينسانا چئوريلمك اوچون قادينلار اينكارناسييدان كنجمىلى اولورلار.

اينكارناسيا بيرينجى مرحلهده اويغون گلير. قديم اينسان اؤز توتئميك اجدادىنى اينسانا چئوريلميش، ياخود اؤزونه اوخشار شكلده گؤرور. بيرينجى مرحلهده اينكارناسييدان ايستروكتور مودئلى توتئمه تجسوم اولونموش روحدان عيبارتدير. بو مستويده اينسان ايستروكتور مودئلى تاماملانير (توتئميك اجداد - روح - اينسان قارشىلىقلى علاقهسى). بورادا دوشونولدوگو كيمي، روح اينسانين اؤزونده دئييل، باشقا سوبستانسىدادير. مثلاً، ديويى جاني اؤزونده دئييل، گؤيرچيندهدير، باليقداير و س. روحون بير بدنن باشقا بدنه كنجمىسى، روحون يئنىدن يئره قاييتماسى دونيا آغاجى (كوسموس) ايله باغليدير. دونيا آغاجى ايله باغلى تصورلرده اونون كؤكلرى يئرالتى دونيايا اوزانير، گؤدهسى يئرله گؤيو بيرلشديرير، بوداقلارى كوسموسا ياييلير. «اؤنستا»دا حياتين يئنىدن دؤور ائتمىسى، يعنى اولنين روحونون آخان سو ايله بيتكىيه كنجمىسى (اينكارناسيا) تصوير اولونور. قئيد اولونور كى، اؤلى حؤكمن ياغيش سويو يوماليدير. ياغيش سويو دا دؤور اندهرک حيات آغاجىنين توخوملارينين يئره توكولوب بيتمه سينه، يئنىدن گؤيرمه سينه تكان وئرميشدير. بو تصورلر قديم اينسانلارين حيات و اولوم حاقيندا شيفاهى تصورلرينين آغاجا اجدادلار دونياسى ايله علاقهنى مؤحكملىدىر مگه خيدمت اندير. بورادا حيات و اولوم بير-بيرينه قارشى اولاندا اولومدن حيات دوغور، حيات اولومو دوغورور [160].

گئنيش معنادا اينكارناسيا قهرمانين دوغولماسىندا اساس اولان روحون آنا بطنينده اوشاغا چئوريله بيلمىسى، اوشاغين 14 ياشىندان ارگنلىك دؤورونه كنجمىسى، پادشاه كيمي باشينا تاج قويماسى مراسيمينه داخيل اولماسى و س. پروسسىلرينى احاطه اندير. اينكارناسييدان صيرف معنادا و نيسبى معنادا گؤتورمك اولار. ناغيللاردا قوش اوچورما، جوان شاهزادىنين پادشاه سنجيلمىسى اينكارناسييدان نيسبى اولاراق قبول ائدىلمه سينه يؤنلنميشدير. اينكارناسيا پروسسىنين اولى، يعنى اوشاغا قالماتين اولى آلفيش-دو عالار، كسيلن قوربانلار ايله موشاهيده انديلير. بو ايسه خصوصى اولاراق قهرمانين دوغولوشو ايله باغليدير. تورك خالقلارينين كنجيرديگى «دؤلنمه تورمى» لازيم اولان يئمكلرين يئيلمىسى ايله ايليشگيليدير. صيرف معنادا، يعنى خصوصى حال كيمي اينكارناسيا پروسسى ناغيللاردا آلما يئمكله

باش وئرير. آلمانی بیئن پادشاه و آروادی قیسیر حالیندان توره دیجی رولونا کئچیر. اینکار ناسییانین منبعی ماغارا، آغاج کوغوشو و س. یئرلر دیر. اونا گوره ده ماغارا دا اوشاق دوغولور، آغاج اوشاق دوغور و س.

ایلمیزده اولان افسانه، میف، ناغیل و انپوس سوژنلرینه اساسلاراق اینکار ناسییانین اوچ مرحله دن عیبارت بیر پروسس اولدوغونو دوشونوروک:

1. صیرف و نیسیب اینکار ناسییا؛

2. آنادان یاری توتتم - یاری اینسان کیمی دوغولما، سونرادان اینسانا چئوریلمه؛

3. توتتمین بیر باشا اینسانا چئوریلمهسی (گؤیر چینلرین (ایلانین، آعاجین) قیزا، اوغلانا چئوریلمهسی و س.).

فولکلور متلرینده اینکار ناسییانین ایکی تیپینه راست گلینیر:

1. آنادان یاری توتتم - یاری اینسان دوغولما، سونرادان اینسانا چئوریلمه؛

2. توتتمین بیر باشا اینسانا چئوریلمهسی (گؤیر چینلرین قیزا، اوغلانا چئوریلمهسی و س.).

اینکار ناسییانین ایکینجی تیپینده حیوان (توتتم) اینسانا چئوریله بیلیر. اینکار ناسییانین بیرینجی نووعونده بو، باش وئریر. چونکی یاری حیوان، یاری اینسان توتتم اوزو یارادیجی ایستاتوسوندا دیر، اوزو اوزونو تکرار لایا بیلیر، اوزونو یار اتماق اوچون او، شکلی خصوصیتلریندن بیرینی ایتیرمه لیدیر. دفور ماسییا یا اوغرامیش شکیلده توتتم کیمی بیر اوزلو فورمالاشمالیدیر. محض اینکار ناسییا دا بوندان سونرا باشلا بیلیر.

توتتمین قوهوم کیمی تصور اولوندوغو ایکینجی مرحله اینکار ناسییانین سونا یئتدیگی، رئینکار ناسییانین باشلادیغی دور دور. بو مرحله ده روحون کنار سوبستانسییادا دئییل، اینسانین داخلینده موجود اولماسی دوشونولور. بیرینجی مرحله اوچون آبسترکسییا موهوم علامت ایدیه، ایکینجی مرحله کونکرئتلیک اوستولوک تشکیل اندیر. بیرینجی مرحله ده (اینکار ناسییا) توتتمی تصور ه گتیرمک اوچون قدیم اینسانا اونون فورماسینی دوشونمک لازیم گلیردی. بو دا مجرد پروسس دیر. آنجاق رئینکار ناسییا دا (ایکینجی مرحله ده) توتتم باشا دوشولندیر و اولدوغو کیمی قبول اولونور، آیاقلاری، باشی، گؤدهسی و س.

بونا گوره ده توتتمه قاییدیش (رئینکار ناسییا پروسسی)، توتتمه دؤنمه ایستروکتور جا ساده دیر، مودئلده اینسان - سو - توتتم ایشتیراک اندیر (سو، بولاق واسیطه دیر). رئینکار ناسییا دا پروسس چئوریلمه دن عیبارت دیر، بونا موقتی اولوم ده دئمک مومکوندور. ناغیلاردا ان چوخ کئچلر بولاق واسیطه سیله رئینکار ناسییا حدینی کئچیر لر. ماراقلیدیر، بیرینجی مرحله ده موقتی اولوم بوخدر، بیرینجی مرحله ایله ایکینجی مرحله آراسیندا علاقهنی توتتم یارادیر، ایکینجی مرحله ایله اوچونجو مرحله آراسینداکی علاقهنی ایسه موقتی و یا دایمی اولوم حیاتا کئچیریر. رئینکار ناسییانین موقتی اولومه علاقهدار اولماسی اوچونجو مرحله نین شرطلرینی معین لشدیریر. و.و. پروف رئینکار ناسییا زامانی چئوریلمه نی روحون چئوریلمه سی کیمی، س.ی. نکلیدوف ایسه رئینکار ناسییا ایله باغلی هر هانسی چئوریلمه نی روحون موختلیف وارلیقلاردا عکس اولونماسی کیمی شرح اندیر [208]. هر ایکی عالمین شرحیندن بو نتیجه چبخیر کی، «جئیرانین ناغیلی» ندا قهرمان جئیراندا عکس اولونان روحون منیمسه نیلمه سی بولو ایله دوغولور [62].

اینسیاسییا رئینکار ناسییا دان فرقلی اولاراق داها گنیش آنلا بیدیر. اینسیاسییا نین اساس موتیوی جیسمانی اولمایان اولوب-دیریلمه دیر. رئینکار ناسییا دا اولوب-دیریلمه شرطی کاراکتئر داشی بیلیر، اینسیاسییا دا ایسه بو پروسس شو عوردا قاوران بیلیر و اولوب-دیریلمه گه یاخینلا شیر.

اینسیاسییا اولوب-دیریلمه آکتینی ایستروکتور لاشدیران ریتوال حادیه سیدیر. اینسیاسییا دا قهرمان بیر تیپدن باشقا تیپه کئچیر. «کیتابی-دده قورقود» داستانلاریندا بیئر مکین قهرمانلیق گؤستر مه سی (14 یاشیندا) اونا آد قویولماسینا سبب اولور. ائله جه ده بو غاج بیئتکین لیک یاشیندا بو غانی باسدیغینا گوره اینسیاسییا دان کئچیر. داستاندا بو قهرمانلارین اینسیاسییا پروسسی زامانی اولمه سی حاقیندا، یعنی صیرف اولوب-دیریلمه سی حاقیندا هنج نه دئییلیر. بورادان بئله نتیجه چبخارماق اولار کی، اینسیاسییا و اولوب-دیریلمه قهرمانلار، اینکار ناسییا و رئینکار ناسییا توتتمه - حیوان و قوشلار عایید پروسس دیر.

بعض اینسیاسییا پروسسی اولوب-دیریلمه گه یاخینلا شیر، حتی اولارین سرحدلرینی معین ائتمک چتین اولور. مثلاً، «ملیک محمد» ناغیلیندا قهرمان او دونیا یا گنذب قاییمالی اولور. بورادا صیرف اولوب-دیریلمه بوخدر، آنجاق ملیک محمد او دونیا یا گنتمکله اینسیاسییا پروسسیندن کئچیر. اورادان قاییداندان سونرا اونو قهرمان تیپینده گؤروروک. اونون اینسیاسییا دان کئچمه سینده اساس شرط

میفولوژی تانریلار لا باغلییغی دیر. «ملیک محمد» ناغیلیندا یوخو قاداغان اولونور. اگر او دا قارداشلاری کیمی یاتسایدی، او دونیایا گنده بیلمزدی. آذربایجان فولکلوروندا اینیسیاسییا ایله باغلی موتیولر چوخدور.

بنلهملیکله، هر اوچ مرحلهنین سرحدلری معلومدور. هر اوچو اینکیشافا منیللی دیر، بیرری او بیرری اوچون زمین حاضیر لاییر. اینکار ناسیاینین قورتاریغی یئرده رئیکار ناسییا مرحلهسی باشلاییر، رئیکار ناسیاینین سونوندان باشلایاراق اینیسیاسییا مرحلهسی داوام اندیر. بو مرحلهلرین منطیقی سونلوغو ایسه قوربان و قوربانکسمه ایله باشا چاتیر. اینکار ناسییا و رئیکار ناسییا بیر باشا توتتمیزمله باغلی اولدوغوندان هر بیر توتتمین قدیم اینسانین حیاتیندا اوینادیغی رول اونا کسینل (توتتم روحونا قوربان و ئرمک لاپ اثرکن دؤورلرده ده اولموشدور [214]) قوربانلا تنظیملیر.

تورک خالقلارینین دینی، میفولوژی و سوسیال حیاتیندا دا قوربان خصوصی یئر توتور. قوربان، قوربان و ئرمهنین کؤکلری چوخ قدیمدیر. اثرامیزدان اولکی دؤورلره گندیب چیخان بو ریتوالین ایفاده ائتدیگی معنا اجدادلاریمیزین میفولوژی گؤروشلری ایله سیخ باغلی اولموشدور. تورک خالقلارینین میفولوژی گؤروشلرینده قوربانین اوبیئکتلری، فورمالاری، مضمونو چوخ چشیدلیدیر. بو موختلیفلیگه باخمایاراق، قوربانین سوسیال ماهیتی قدیم تورکون سیتاییش ائتدیگی میفولوژی تانریلاری عزیزلهمک، اونلارین غضبینی یومشالتماقلا ایلگیلی اولوب اونلار خصوصی ریتواللار تشکیل اتمکدن عیبارت اولموشدور. دیقتله نظر یئتیردیگه ایلکین دؤورلرده اینسانلارین تانریلارا قوربان و ئریلمهسینی هدیه ده آدلاندیرماق اولار. چونکی اونلار بونو کؤنوللو یاپیردیلار. بورادا هدیهنین سرحدی ایله قوربانین سرحدی بیر-بیرینه یاخینلاشیر. لاکین سونراکی دؤورلرده هدیه ایله قوربان آراسینداکی فرقلر عمله گلیمش، تانریلارا قوربان مجبوری کاراکتئر داشیمیشدیر. بونون اوچون ده قوربان اؤز سوسیال تیپینه گؤره هم کؤنوللو، هم ده مجبوری اولاراق خالق آراسیندا قالمادیر.

سوسیال تیپینی نظره آساق، کئچمیش زامانلاردا قوربان اؤز آرختیپینه گؤره ده ایندیکیندن خئیلی فرقلنمیشدیر. بونو تاریخی فاکتور و آرختولوی قازینتیلار دا ثبوت اندیر. تاریخده آدی قالان مشهور سرکردهلرین قیبرلریندن تاپیلان اینسان و حیوان جسدلری دوشونمگه اساس وئریر کی، سرکرده ایله بیرلیگه باسدیریلانلار اونا قوربان رولونو اوینامیشدیر. قدیم هونلاردا دفن مراسیمی نین آخیریجی مرحلهسی اولنن خیدمتینه کسین قوللار، اتلار و قویونلاردان عیبارت اولموشدور. ژ. پ. روخ آنتیلانین قبری نین اوستونده خیدمتچیلرین، آت و باشقا حیوانلارین کسیدلیگینی قئید اندیر. ابن فدلان اوغوزلارلا بیرلیگه گؤمولن اتلارین «اونلار طرفیندن جنننه گؤتورولدوگونو» یازمیشدیر. آیرجا جنازه گونونده اولنن یاخینلاری و اقرباسی آداک اولاراق بیر قویون باشی ایله بیر آت باشی سونارلار و بو باشلار مزارین اوستونده سالانلردی. مزار اوستونده حیوانلار قوربان اندیلیمکله برابر آدمالاری دا قوربان اندیردیله. اساساً اسیرلری و قوللاری اولدوروردولر. ایسکیتلر «اونلاری بوغوقدان سونرا باشچی نین قادیلاریندان بیرینی، یاردیمچی سینی، بیر سئییبینی، بیر خیدمتکارینی، بیر خبرچی سینی بوغوقدان سونرا اتلاری، ماللاریندان گئری قالان قسیمیندن بیر بولومونو آلتون آرابالارلا بیرلیگه گؤمرلردی. هونلاردا و تورکلرده مزارا یوز و مین قادین و خیدمتچی گؤمولوردو» [142].

قوربانکسمه نین سیمول لاشدیران دیگر موهوم عادت اولنن آتین کسلیب احسان کیمی و ئریلمهسی ایدی. بو عادت اوغوزلاردا دا وار ایدی. اولن اوغوزون آتینی کسلیب اتینی احسان کیمی یئیر، باشینی، آیاقلارینی، دریسینی قبری ن اوستوندهکی پایالارا سانجیردیله. اونلار گومان اندیردیله کی، آت احسان و ئریلندن سونرا اولو جننه بو آتین کؤمگی ایله گندهجک [67]. «کیتابی-دده قورقود» داستانلاریندا بئیرکین آتین کسلیب احسان و ئریلمهسی، اوزون ایسه آتین دریسینه بوکولمهسی حاقیندا معلوماتلار وئریله. اولونو حیوان دریسینه بوکومک، او حیوانین میفولوژی تانریلارا قوربان و ئریلمهسی ریتوال کاراکتئر داشیبیردی. تانری بو قوربان قبول ائتسه، اولونون او دونیایا گنتمهسی آسان اولارمیش.

بورادا قوربان دئدیگه آنجاق طایفاداخلی مؤوقعینه گؤره باشچی یا و یا سرکردهیه کسین هر هانسی بیر نسنه باشا دوشولور. طایفانین باشقا عوضلرینه بنله بیر طمطراقین اولماسی معلوم دئییل. بونا گؤره ده آنتیک زامانلاردا کسینل قوربان دار و محدود معنادا باشا دوشولور. اونون سوسیال مضمون کسب ائتمهسی، ظنیمیزجه، ایسماعیل قوربانیندان سونرا باش وئرمیشدیر.

بونو دا قئید ائتمک یئرینه دوشر کی، قیره آتین قویولماسی (آتین او دونیادا صاحبینه خیدمت ائتمهسی اوچون) اوزونون ماگیگ کئیفتلرینی ناغیلاردا دا یئرینه یئتیریر. و. ی. پروپ قیبر آتین ناغیل قهرمانینا باغیشلانیماسی موتیونو قوربانکسمه ایله باغلییر [208].

قوربانکسمه ایله باغلی میفولوژی گؤروشده کسینل قوربانین اولونون روحونون او دونیایا آیاریلماسیندا رولو آیدین گورونور. قوربانکسمه عینی زاماندا اولونون روحونون منیمسه نیلمهسی مقصدینی گودور. کسینل قوربانین موعین حیصله لری یئیلیله. قدیم اینسانلارین میفولوژی شو عوروندا اینسانین روحو هر هانسی بیر حیوان شکلینده تصوور اولونورموش. بو ایسه توتتمیزم ایله باغلیدیر. ا. عسگروف یازیر کی، «جئیرانین ناغیلی» ندا نیسه اونون اورگینی، اتینی، باغینی یئمکله توتتمین روحونو اؤز اوغلونا کئچیریر» [62].

تاریخاً قوربانین فورمالاری دا موختلیف اولموشدور. اثرکن پالئولوژی دؤورلرده (اثرامیزدان اول 8-جی عصر) قوربان آدینین معناسی میفولوژی روحلار و تانریلار ائدیلمهجک یالواریشلارین مضمونو ایله باغلی اولموشدور. بو دؤور اینسانلارین میفولوژی تانریلار

قوربان وئرمهسى ايله خاراكتىرىكىدىر. حتى ابراهيم پيغمبرين اوغلو اولاجاقسا، اونو آلاها قوربان كسهجگى حاقينداكى دىنى روابتلر ده بو ايناما سويكىنير. تنها آعاجلارا و آعاج روحونا قوربان كسىلمهسى ده بونولا باغليدير. تزه ائو تىكىلنده باش تيرينين قويلماسى زامانى قوربان كسىلير. كسىلن قوربانين قانينى باش تيرينه سورتولر. بو عادتى د. ك. زلننين بنله ايضاح اندير كى، كسىلميش آعاج-توتنمين، آعاج روحونون اينجيمهسى، آدمالارا زيان وورماماسى اوچون اونون شرفينه قوربان كسىلير. آعاج روحو تىكىلن ائو گلير و كسىلن قوربانندان يئير [198]. حتى ياخين و اختلارا قدهر سيبيرين قديم انتوسلارينين بعضيلرينده يازين گليشى عرفهسىنده گوله (سو روحونا) جان قىزلارين قوربان وئرىلمهسى عادتى اولموشدور. ج. فرنيئر و ل. ايشتئر نئيرق گوستريرلر كى، اينسانلا آلاها آراسينداكى جينسى ياخينلىق محصولدارليغا خىدمت اندير. اكين-بيچين قاباغى بنله قوربانلىق «آداخلانما» و محصولدارلىق آنلايشلارينا ياخينلاشيريدي. محصولدارلىق نيل، قانق، انوفرات كيمي چاپلاردان آسيليدير، بونا گوره ده قوربانلىق قىزلار چايا «تؤحفه» وئريليريدي. «آداخلانما» و محصولدارلىق تورك دوشونجهسىنده بويوك سوسيال پروستسندن كنجيمشدي. قيساجا دمك مومكوندور كى، كيچيك باجىنين دا ايلانا «تؤحفه» وئرىلمهسى بونا خىدمت اندير. ياخود او بيرى ناغىللاردا شاهزاده قىزلارين اژداهايا ئيم كيمي وئرىلمهسى ده بو موتيوله عيني كوكندير. سوياء، سو آلاهيئا قوربان وئرمه موركب آنلايش اولوب ساده تظاهورونو سو، چاي باشيندا اوتورموش اژداهايا قىزلارين قوربان وئرىلمهسى ايله تاماملانير.

پروف. آ. نى. ينفين توپلاديغى متلرين بيرينده ايسه گونشه وئرلن قوربانندان دانيشيلير. او قئيدي اندير كى، «گونشه قوربان آپارما» نوروزلا باغلى ان قديم آيينلردن بيريدير. آخير چرشنبه گونو آدمالار موختليف حئيوانلارى - آت، دوه، كل و قويونو گونشه قوربان وئرمك اوچون هونور بير تپمين اوستونده تونقال قالايرلار. سونرا تپمن آشاغى دوشوب گونش دوغماغا باشلايندا ايكي نفرله قوربانى تونقال طرفه آپايرلار. آدمالاردان بيرى قاباقدا، او بيرى آرخادا گندير. قاباقدا گندن جيلووو توتور، آرخادا گندن ايسه الينده بالتا اونو موشايعت اندير. گونشين ايلك شوعالارى دوغولاندا حئيوانلار اودا آتيلير. آدمالار تپمه بويوروب، تونقالين اطرافيندا دؤوره ووروب خورلا اوخويورلار. بو نغمهlerde گونشين بويوكلويو، عظمتى، رحمتلىكى تعريفلير. گونش دوغوب قورتارانندان سونرا آدمالار تونقالدان كؤسوو گوتوروب ائولرينه گلير، كؤسوو اوچاقلارينا آتيرلار [95]. آرخايك ميفله اوخشايمان بو متن اوزونون ايستروكتورونا گوره رنليكت مضمون داشيبير. بنله بير متنين يادداشلاردا ياشاماسى حئيرت دوغوراجاق قدهر اهميتليدير. بو مراسيمين معناسى اودور كى، گونش تورپاغا بركت كتيرسين، انلده، اوبادا بوللوق اولسون. گونشه اولان اينامى م. عبدوللانين قئيدي انتديكى «گونشى دعوت» مراسيمينده ده ايزلهيه بيليريك. مراسيمده ايشتيراك اندلر گونشين ايشيغيني گوزگويه سالير و تورپاغا سارى چنويرلر [43، 156].

مراسيملرده و ريتواللاردا كسىلن قوربان موقدس تانريلارين ياراتديقلارى چئورهنى قاپايان حئيواندير [197]. هر بير تانرين موقدس حئيوانى اولموشدور. ميصرليلرده اوسيريسين حئيوانى اوكوز، توركلرده اوغوزون حئيوانى اوكوز (يقين اولارا قوربانلىق كيمي اوكوز كسىليرميش) اولموشدور. يهوديلرده، بابيللرده، شومئردلده بولاقارين، چاپين صاحبي انا تورپاغين محصول وئرمهسىنه يارديم انديرميش. انانين نيشانهسى داغ كنجيسى ايميش. اونون شرفينه كنجى كسىليرميش. «ايكى يولداش» ناغىلندا دا كنجىنين قوربان كيمي كتيرلمهسى ايله باغلى ماراقلى فاكت واردير. «ايرونيك قهرمان كنجىنين قولاغيني ديشلهيير. دوستو پادشاه قىزينا بيلديرير كى، بيزيم يئرده كنجىنى بنله كسىرلر» [62]. چوخ زامان بيره قوربان آپاراندا بنله انديرلر. پروف. م. حكيموف شيفاهى صؤحبتلرينده قئيدي انديردي كى، كنجى قوربان كسىلمير، او، شئيطانلا علاقلى اولدوغو اوچون اونو كسمير، آنچاق بييرديرلر.

ميفولوژى ريتوالين سونو قوربان كسمك ايله تاماملانير. عهد يئرينه يئنندن سونرا ريتوالين كوموننتلرى - ماگيك حركتلر، ميستيك سؤزلر دنيلير. سونرا قوربان كتيريلير، اوچ دفعه فيرلاديلير و كسىلير. قوربانكسمه قوربان ايله، اونون واسيطهسىله موقدس حساب انديلين آراسيندا علاقه ياراتماغا خىدمت اندير.

قديم زامانلاردان برى تورك خالقاريندا قوربانكسمهنين ايجرا اولونماسىنين موعين اولونموش و اختلارى وار ايدى. مثلاً، سوياء قوربان كسىلمهسى عادت يازباشى سنلرين، سولارين آرتديغى دؤورله باغلى ايدى. بنله سولار باغ-باغاتا، اكينه ضرر ووروردو. اودور كى، ياز گيرنده قوربان كسمك عادت حالينى آليردى. دونيانين موختليف خالقاريندا قوربانكسمهنين و اختلارى دا بير- بييرندن فرقليدي. ژ. پ. روخ قديم موغوللارين قوربانكسمه ايله باغلى تقويمينه نظر يئتيرمك يازيردي كى، اولار 6-جى و 9-جو آي ديشيندا، هر آيين بيرينجى گونونده گويه، دونيايا، اولو داغلارا، بويوك چاپلارا، اجدادين روحونا، كئييكين روحونا دفعهله قوربان كسىرديلر، يئنه آيين 2-جى، 3-جو، تا 12-جى گونه قدهر بو دنيلين موقدس شئيلره قوربان كسىرديلر. اوغورلاردا يازلىق قوربانلار، قيشلىق قوربانلار كسىليريدي. هولاردا بويوك قوربانلارين تاريخى ده بللى ايدى. ايلين بشينجى آيين اورتاداكى 10 گونلوك دؤنمينده گوى تانريسىنين شرفينه چوخ سايدا قويون و اتلار قوربان انديليريدي. توكيولاردا (قديم توركلرده) بشينجى آي 13 ماي ايله 11 ايون آراسيندا باشلانيريدي [142].

قديم توركلرين زامانيندا قوربانلارين كسىلديكى موقدس يئرلر وار ايدى. اولار ماغارالاردا، گورسولو چاپلارين ساحيللرينده قوربان كسىرديلر. تامير نهرينه توپلاشار، ديگر تورك بويلاريندا ايسه چاپلارين اوزريندهكى كورپولرده قوربانلار كسىليريدي. س. ق. كلييا ايشتورنى شرفى توركلرده يازقاباغى تامير چاپىنين ساحيلنده و مونقولستانين مركزينده تورك خاقانىنين گويه احترام كيمي، گوى تانرييا

آت و قویونلارین، مويسی کافانکایتوکلو ایسه 7-جی عصرین 80-جی ایللرینده غربی تورکلرده، خزر خاقانلیغیندا گوی آلاهی تنقریخانین شرفینه آتلارین قوربان کسيلمهسینی قنید اندیر [179].

کچمیشده قوربان اندیلن حیوانی موختلیف اصوللارلا اولدوروردولر. قیلینج ضربهسی ایله کسمک، بوغماق، ایکی حیصهیه آبیروماق، حیوانین یانینا بیچاق ضربهسی وورماقلا قوربان اندیردیله. قانین ییره آخاماسی اوچون یارانین آلتینا بویوک تاس قویولوردو. اورا بیغیلان قانی گویه آتاردیلار. قوربان انتمهده بیر عادت ده حیوانا اولدوروجو ضربهله وورماق ایدی، حتی حیوانین باشینا ضربهله وورماقلا اونو قوربان اندیردیله. تونقوسلاردا «شامان بویوک بیر بیچاقلا حیوانین کۆسونون سول یانیندا بیر یاریق آچاراق... الینی سوخو و اورگینی اورادان چیخارتدی» [142]. حیوانی اولدورندن سونرا دریسینی سویور، اتی پارچالایبیردیله، بعضن ده جمدگی تاختا دیرکدن آساندان سونرا اونو سویماغا، پارچالاماغا باشلایبیردیله.

قاملامادا شامان او دونیانین شر روحلارینی قوربانکسمه عادتیی ایله قوواراق کسيلمیش حیوانین روحو ایله خستهنین روحونو دگیشیر [193]. اولنن روحونون یولا سالینماسینا حصر اولونموش مراسیمین اوچونو گونو شامان او دونیایا گنیدیر و أمور اطرافیندا گنیش یاییلان اوچ گونش حاقینداکی میفی دانیشیر: میف قهرمانی خادو اینسانلارا ایلك شامانی وئریب و «بونی»نین (اولولر دونیاسینین) یولونو اونون اوچون آچیب و روحلارین دوزگون دؤور انتمهسینی تشکیل اندیب، اینسانلاری یئرده یئرلشدیریپ، بوندان سونرا اینسانلار «آرتیق» گونشلی اولدورولر و اوزلری ده اولمگه محکوم اولوبلار [193].

شامانین او دونیایا خستهنین روحو اوچون گنتمهسی، اونو گنری قایتارماسی - قاملانین بو سینتاقماتیک ایستروکتورو هم سحرلی ناغیلارین، میفلرین، هم ده قهرمانلیق ائبوسلارینین سوژنلرینین قورولوشونا اوغون گلیر. حتی پ.ا.قرین- سترین ائپیک سوژنلرین موقایسهلی جدولندهکی توتوشدورولماسینا - «آروادین الده انديلمهسی»، «اوغورلانمیش آروادین گنری قایتاريلماسی» و «ار آروادین تویوندا» موتیولرینین موقایسهلی تحلیله کؤمک اندیر [193].

شامان اولگننه، یاخود اثرلیکه قوربان آپاریر. تانری اولگننه یاخینلاشاندا اولگنن اوندان «خوش گلدین، اوغوم، نه گنیردین؟» دئییه سوروشور. شامان دا «آت گنیردیم، اولو آتا»، - جاواب وئریپ. شامانین اساس وظیفهسی بو قوربان قیول ائتدیرمکدیر. یوخسا، اونا اولان اعتبار ایتیر. قوربان قیول ائتدیلدیکدن سونرا قوربان صاحبی و شامان راضی قالیر [142].

قوربان ریتوالی نین اؤیرنيلمهسینده شامانچیلیق گؤروشلی خصوصی آکتواللیق کسب اندیر. بئله فیکیر یوروتمک اولار کی، قوربانین سوسیال رولونون اچیلماسیندا شامانیزمین بویوک اهمیتی اولموشدور. اسکی شامان بلکه ده اینسانین قوربان وئريلمهسینی نین علیهنه چیخاراق، قوربانین آت، دوه، قویون، قوچ، کئچی و س. حیوانلارلا عوض انديلمهسینه شرایط یاراتمیشیر. ژ. پ. روخ شامانلارین (مونقول) اودلا باغلی تۆرنلره قاتیلماسینی بئله شرح اندیر: «هر ایل 12-جی آیین بیرینجی گونوندن سونرا موغول سوبایلارینا اتی، ایسپیرتلی ایچکیلرله و قیسراق سودو ایله بیرلیکده یاکماق اوچون تورپاقدا بیر دلیک اچمالاری سیراسیندا یانلارینا شامانلاری آلمالاری امری وئریلیردی. شامان اولو حؤکمدارین ایسمینی موغولجا چاغیریر و قوربانلار کسردی» [142].

قوربان دمیرچی اولماق ایستهینین حیاتیندا موهم یئر توتور. داها دوغروسو، قدیم تورکلر آتا-بابا صنعتی نین داوامچیسی اولماق ایستهییردیله، او صنعتی حیمایه اندنه قوربان کسمهلی ایدیلر. ن.ا.آکسئیئفین تئلوتلاردان توپلادیغی ماتریاللارلا گۆره دمیرچی اولماق ایستهین (صنعت نسپللیکه کئچنده) شامان چاغیریر کی، مراسیمی ایجرا ائتسین. دمیرچی لیگی حیمایه اندن کیدای- باخسی یا اوچ ایلیک قارا اؤکوز قوربان وئریمک لازیمدیر. دمیرچی اولماق ایستهین بئله اؤکوزو تاپیر، شامان اؤکوزون قوتونو (روحونو) گؤتوروب او دونیایا ائیر، کیدای- باخسی نی تاپیر و قوتو اونا وئریر، دئییر کی، من سنه او آدمادان بئریک (قوربان) گنیرمیشم. سن اونا دگمه، انله انله کی، دمیرچی اولسون. شامان گنری قایداندان سونرا اؤکوزون اورگینی و بؤیرگینی زیندانین اوستونه قویوب آغیر چکیجه ازیرلر. اورک و بؤیرک بیرینجی ضربهده ازیلر، قوربان کسن یاخشی دمیرچی اوللا بیلر، ایکینجی ضربهده ازیلر، اورتاباب، اوچونجو ضربهده ازیلر سه بیس دمیرچی اولماق [202].

اورتا عصرلرده سونقو آدلانان کچیک پایلارین آتسه یاپيلماسی، قویون قویروغونو اودا آتاراق نهییسه آرزولماق قوربانین کچیک فورمالاریندان بیری اولموشدور. سونقو ایله قوربانین آراسینداکی فرق اولارین بوتوو و یاخود تام، عینی زاماندا مو عین حیصهده عیبارت اولماسیندیر. 17-جی عصرده گنج قیزلار اولنمزدن اول اودون قارشیسیندا دیز چؤکور، اللریندهکی یاغلی قویون قویروغونو اودا آتیردیله. بو ریتوالین معناسی او ایمیش کی، اود تانریسی گنج قیزین اره گنتمهسینه، اونون خوشبخت اولماسینا کؤمک ائتسین. «سونقونون آلدیغی ان اوزگون شکیللردن بیر قیمیز و قیسراق سودونون تورپاق اوزرینه، آتین اوزرینه و 4 آنا یؤنه سرپيلمهسیدیر» [141]. قیرغیزلار ایچدیکلری قیمیزلاری بیر کاسایا دولدوروب گویه آتار و «بو دا سنین پایین اولسون» دئیرلردی. مارت آییندا اولولره وئرلن پایلار دا سونقو اولور. موختلیف دینی بایراملاردا هر ائودن آدمباشینا نه قدرسه تاخیل، بوغدا، پول و س. پای چیخیلاراق کاسیلار، مسجدلره وئريلمهسی ده سونقو کیمی یوزولا بیلر.

كېمىنەسە قىسمىتىنى، قاباغىندىن قالان پايى يېنىدە خالق آراسىندا دىلېن اوستونە دوشن دوگونه «دىلېمە پاي چىخىب» دىئىرلر. او آدم اوزوندىن كىچىگە موراجىعت اندىب «دىلېمە دوگون دوشوب» دىئىر، او دا اوچ دفعە يانا توپور، دىئىر. بو سۆزلر اوچ دفعە تکرار اولونور. دىلە چىخان پاي اوز-اوزونە يوخ اولور. دىلە پاي چىخمانى دا قوربان مراسىمى ايله باغلى اولان پروسئس حساب ائتمک اولار. اوچ دفعە توپورمکلە دوگونون آچىلماسى تابويا اولان اينامى عكس ائتدیریر.

قوربانين سوسىيال حادىثە كىمى اىستروكتورو سادەدیر. مو عاصیر دؤورده قوربانين رىتوال كىمى كنجیرىلمەسى نىن كؤكۈندە دە مېفولوزى اينام دايانیر. هر هانسى بىر نىتىن يىزىنە يىتيرىلمەسى اوچون اينسانلار عەد ائدیر. عەد ائدیر كى، نىتلىرى (بو نىتلر موختلىفدیر، سونسوزلوق، تانىردان اوشاق دىلەمە، خستەلىكلرىن ساغالماسى و س.) يىزىنە يىتسە، قوربان كسەجكلر. قوربانين كسلىدىگى يىر دە موختلىفدیر.

او، پىرلردە، مسجىدلردە و باشقا يىرلردە يىزىنە يىتيرىلیر. اگر نىت يىزىنە يىتيرىلمەسە، ائودە بىچاغىن ايتى طرفى گۆيە دورور. نىتىن يىزىنە يىتيرىلمەسە پىس نىتىلەر وئیریر. بىر آذربايجان افسانەسىندە خاطرلادىلیر كى، سوسوزلوقدان اورگى يانان چوبان آلاھدان بورادا بولاغىن اولماسىنى رىجا ائدیر. عوضىندە قویون قوربان كسەجگىنى وعد ائدیر. آلاھ-تعالانىن رىضاسى ايله اونون آياغى آلتىندان بولاغى آخیر. چوبان قویون عوضىنە ياخاسىندان بىت چىخاراراق دىئیر كى، بو دا سنين قوربانين. بو سۆز آغزىندان چىخان كىمى چوبان و سوروسو داشا دؤنور [125].

قوربانين مضمونو اونون ماھىتى و مقصدىندن آسلىدیر. بىز يوخارىدا قوربان كسلىمەسى نىن بىر چوخ نؤوعلرىنى گوردوك. اساساً ايكى فورماسىنى موشاھىدە ائتدیک - مجبورى و كؤنوللو. قوربانين سئمانتىكاسىنا (مضموننا) آشاغىداكىلار داخلىدیر: قوربانى كسەمەشىدن اول قوربان سوپونا (حاماما) گنتمک، قوربانى تىمىز يىزدە كسەمک، قوربانين قبول اولونماسى اوچون دوغالار ائتمک، قوربانين قانىنى يىرە آخىتماق (لگندن اىستىفادە ائدیرلر)، قوربان بايرامىندا اولولرىن روحو اوچون حالوا بىشىرىب دورمگىن آراسىنا قویاراق قىبرىستانلىغا آپارماق، يىددى قونشویا پاي وئرمک، حنىوانين يىددى اعضاسىندان پاي چىخماق و س.

قوربانين تاريخى بشرىتىن تاريخى قەدر قەدىدیر. او، ايسلامدان اولكى دؤورلردە دە موجود اولموش، اجدادلارىمىز قوربان كسەمکلە آلاھلارین غضبىندن قورونماق اىستەمىشلر. مو عاصیر دؤورده ايسە قوربانين اىستروكتورونداكى مضمون دگىشسە دە، اونون سئمانتىكاسى، قوربانلىق حنىوانلا سوپىنكت و اوبىنكت آراسىنداكى علاقە اولدوگو كىمى ساكرال قالمىشدیر. او، انىمىزم، فئتىشىزم، توتنىمىزم مرحلەلر بىندن كنجەرك اولوب-دىرىلمەدە اوزونون تام اينكىشافىنى تامين ائتمىشدیر. قوربان اولوب-دىرىلمەدە اىشتىراك ائدن تىپىك واسىطەدیر. «قونشو» مېفندە ائو بېيەسى ائوپنە گلن قوناغىن ياراسىنى ساغالتماق اوچون آلاھ-تعالادان امرى ايله اوغلونو قوربان كسىر، قانىنى نىمچەيە تۆكور، آرادى ايله بىرگە درویشىن ياراسىنا تۆكوب ساغالدیر. درویش دە دوعا اوخویوب اونلارین بالاسىنى دىرىلدیر [21].

دوئىا مودئلى نىن كوسمىك دوزومونە فېكىر وئرسك، بو نىظامدا قوربانين يىزى توتنىمىزم ايله اىلگىلى اولان اولوب-دىرىلمەنىن حىياتا كنجىرىلمەسى پروسئسىندە اوزە چىخیر. آیرى-آیرىلىقدا كسىلن هر بىر حنىوان توتنىم اولاراق مېفولوزى شو عوردا قالماقدادیر.

توتنىم دە اينسانلا كوسموس آراسىندا علاقە يارادان رئال فعالىت سىفنراسىدیر. قوربانين فونكسىياسى قىبىلە عوضولرى ايله كوسموس آراسىندا علاقە ياراتماقدان عىبارتدیر. اينسان، كوسموس، آغاج، داغ، توتنىم و قهرمان بو چئورەنى بىرلشدىرن كوسمىك نىظام كىمى بىر-بىرىنى تاماملاییر. قوربانكسە ايسە بونلارین هر بىرى اوچون آیرىجا دوشونولموش رىتوالدیر.

ماگىك آكت كىمى قبول ائدىلن قوربان مراسىمى مېفولوزى دوشونجەنىن قانوللارى ايله ياشايان قەدىم اينسانين روحوئا راحتلىق گنئىرىدى. قوربان وئرن اينسان اوزونو شر روخلاردان قوروياجاغىنى، اونو احاطە ائدن كوسموسون نىظامىنى ساخالایا بىلەجگىنى دوشونوردو. اىبتىدایى چاغلاردا قوربانوئرمە مراسىمى قىبىلە عوضولرىنىن اىشتىراكى ايله حىياتا كنجىرىلدى و اونيوئرسال كاراكتئر داشىبىردى.

قەدىم توركلر قوربانى كسركن اونون سوموكلرىنى سىندىرماز، ايتلرە وئرمزدیلر. اونلار بو سوموكلرى بىر توربايا بىغىب آغاجدان آسار، يا دا تورباغا باسدیر اربىلار. بو سوموكلر اكىنە قەدر ساخالناردى. اكىن واختى تورباغا سىپىلردى [37].

قوربانلىق حنىوانلارلا باغلى ايناملار خالق آراسىندا بو گون دە ياشاماقدادیر. ايناما گۆرە هر هانسى بىر آدم بىرىنىن قوربانلىق قوچونو اوغورلاسا، اونون اوچ حنىوانى اؤلمەلى، يا دا اىتمەلىدیر. قوربانلىق حنىوانين كسبلەجگى يىزى تانىماسى دا، يوخارىدا دندىگىمىز كىمى، هلە سىرر اولاراق قالیر. «اويسوز پىرى» افسانەسىندە دىئىلیر كى، اوزون ياسىن آدىلى بىر كىشى اوغلونا اينك قوربان دىئىر. اوغلو قايدىب گلن كىمى كىشى اينكى اوچاغا گنئىرىر. يولدان خنىلى آرالىدا اينك آدمالرىن لىندن چىخیر. اونلار ناراحات اولورلار كى، اينك قاجىب گندەجك. ياسىن كىشى دىئىر كى، او دوز اوچاغا گندەجك. دوغرودان دا اينك اوچاغا گندىر، هاردا حنىوانلارى كسىرلر، اورادا

دایانیر. سالمان کیشی ده اوجاغا قوچ گنیریرمیش. قوچ اللریندن چیخیر. اوجاغا گلیب اونون اطرافیندا اوچ دفعه فیرلانیر. سونرا یئنه حئیوانلار کسینلن یئرده دایانیر (بو افسانهلری ط. قوربانوف توپلامیشدیر).

خالق آراسیندا قوربان بایرامی ایله باغلی موختلیف عادتلر ده واردیر. بایرامدان بیر گون اول (بایرام آخسامی) زاقاتالا رایونوندا کوسا-کوسا مراسیمی کئچیریلیر. جبرابیل رایونوندا قوربان کسلیدیکدن سونرا (عادتن قوربانین کسيلمه و اختی صوبح تئزدن ساعت 12-دکدیر) حالوا بيشيريلير، دورمگين آراسینا قویولوب اولولره پای چیخیلیر.

قوربانین تاریخی حاقیندا سؤز دئمک چتیندیر. آنجاق گومان ائتمک اولار کی، توتئمن قوربانا دوغرو اوزانان پروسس، کولتا چئوریلیمک، آلاھلا قوربانلیق آراسینداکی ساکرا ل علاقہ، حئیوانین قوربان سئچيلمهسی ایله اونون اؤزونون زور ایشلمهمن کسيلمهچک یئره گلمهسی بو واختادک آچيلماسی مومکون اولمایان تفکوردن اوزاق، ایدراکدان کنار حادیتهدیر.

قوربانکسمهنین سوسیال ایستروکتورو اولوب-دیريلمهنین فیزیولوژی خصوصیتلرینی اؤزوندۀ عکس ائتدیریر. یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، کوسموسو تشکیل ائدن هر بیر مرحلهنین جانلی اولاراق باشا دولشمهسی، اینسانین اؤزونو اونلاردان آسلی حساب ائتمهسی قوربانکسمهنی همین مرحلہلر اوچون واجیب ائتمیشدیر. هم ده قوربانکسمهده ایجرا اولونان مراسیم بیلاواسیطه بیر زامانلار قبيله و طایفالارین حیاتیندا توتئم کیمی موعین رول اوینامیش حئیوانلارین کسيلمهسینی احتیوا ائدیر. دیقته فیکیر وئرسک، گؤریک کی، کسینلن قوربانلار توپلومون موقدس حساب ائتدیگی حئیوانلاردان عیبارتدیر. لاکین آذربایجان فولکلوروندا ائله منتلر ده واردیر کی، بونلار دا ایت و قورد ایله باغلیدیر. اونلارین توتئم اولو بیلمهسی منتلر ده قاباریق دئییل، همین زومورف حئیوانلارین توتئمیزمین تشکول ائتدیگی ایبتیادیی چاغلارداکی رولو هله اؤیرنيلمهمشدیر.

بونو نظره آلیب پروبلئمین شرحینده اؤز مولاخیزهلمیزی ایرلی سورمک فیکریندهمیک. آذربایجان فولکلور شوناسلیغیندا ایتله باغلی میفولوژی گؤروشلر هله اؤیرنيلمهش اولاراق قالیر. ایتله اولان اینام دونیانین بیر چوخ خالقلارینین میفولوگیاسیندا یاشاماقدادیر. قدیم میصر، یونان و باشقا خالقلارین میفولوگیاسیندا بو حاقدا معلوماتلارا راست گلیریک. بیزیم میفولوگییادا ایسه ایتله باغلی گؤروشلر داها قدیم قاتلاری عکس ائتدیردیگیندن و بو حاقدا میفلر، افسانهلر آددا-بوددا، داغینیق اولدوغوندان بو گؤروش حاقدا سؤز دئمک بیر قدر چتیندیر.

قئید ائتدیگیمیز کیمی، قدیم دؤورلرده میصرده ایتله بویوک سیتاییش اولموش، حتی قدیم میصرلیلر اؤز اینانجلارینی آنوبیس ادلی تانرینین تیمثالیندا بوتلشدیرمیشلر. عینی زاماندا ایتله اولان سیتاییش قوردا اولان اینانجلا عینیلشدیریلیب. بو دا اوندان ایرلی گلیب کی، دونیانین بیر چوخ خالقلاریندا اولدوغو کیمی، میصرلیلر ده ایت و قوردو بیر جینسدن سایمیشلار. بو اینامی میصرلیلردن یونانلار دا گؤتورموش و ایتله اولان اینام اساس اینانجلاردان بیرری اولموشدور. پلاتون «قورقی» دیالوقوندا سوکراتین ایتله اولان اینامینی، اونون ایتله آند ایچمهسینی قئید ائدیر. سوکراتین ایتله آند ایچمهسی نه ایله باغلیدیر؟ معلوم اولدوغو کیمی، آنوبیس اولومدن سونراکی قارانلیق دونیانین ایدار مچیس، قورویوجوسو ساییلیردی. ایتله، یاخود آنوبیسه آند ایچمکله سوکرات اولومدن سونراکی حیاتی، عذابلارینی یونگوللشدیرمگه چالیشیردی [52]. «میفولوژی لوغت» ده آنوبیسن اولولرین حیمایهچیس، اوزانمیش حالدا اولان قارا رنگلی چاققال و یا ایت کیمی تصور اولوندوغو یازیلیر. آنوبیسن قورد شکلینده تصور اولونان اوپوات ایله عینیلشدیريلمهسی ده دیقته چکیر [196].

آراشدیرمالاریمیزا ر غمن دئییه بیلرک کی، تورک خالقلارینین میفولوگیاسیندا آنوبیسه صیرف اوخشار اولان معبود یوخدور. آنجاق «میفولوژی لوغت» ده آنوبیس قارانلیق دونیانین قورویوجوسو، یونانلاردا اولان کنربنرین خصوصیتلرینین داشییجیسی کیمی قئید اولونور [196]. اونون بو وظیفهسینی، یعنی اولولر دونیاسینی قوروماسینی تورک میفولوژی منتلرینده ایت-باراک ادلی قورخونج بیر ایت حیاتا کئچیریر. یعنی او دا قارانلیق دونیانین قورویوجوسودور. باهالدین اؤگله گوره، باراک، کوماییک - افسانهوی بیر حئیواندیر کی، هنج بیر جانلی جانینی اوندان قورتارا بیلمز [134]. پروف. کامیل ولی نریمان اوغلو آراشدیرمالاریندا گؤستریر کی، باراک ادی وئرلن اوزون توکلو جایداق کؤپگی شومرلر موقدس ساییردی. شامانلار باراک ادلی ایتله مینمک گویه چیخیردیلار. قیرغیزلار دا جینس ایتله باراک دئییردیلر [124]. «قدیم تورک سؤزلوگو» نده باراک اوزون توکلو، جایناقلاری اوزون اولان، جلد و ایتی سچرا ایشلی جینس ایت کیمی تقدیم ائدیلیلر [170]. خالق افسانهلرینده دئییلیر کی، آغابا ادلی بیر قارتال قوجالاندا ایکی یومورتا قویورموش، بیریندن ایت-باراک ادلی کؤپک چیخیرمیش [124]. «اوغوز کاغان» داستانیندا دا ایت-باراک ادلی بیر قبیلهدن بحث اولونور. اونلارین توتئملری قوشدان تۆرمیش بیر کؤپک ایمیش.

رشیدالدینین ده «اوغوزنامه» سینه گوره، ایت-باراکین قوردوغو قارانلیق دنیا ایله ایشیقلی دونیانین سرحدینده قیل-باراک اولکهسی یئرلشیر. اوغوز کاغان بو اولکهیه هوجوم ائدیب اونو اؤزونه تابع ائتمک ایستهمیر. اگر بیز یونان میفولوگیاسیندا هنر اکلین قارانلیق دونیایا سفیرینی و بو زمان کنربنر ادلی ایتله قارشیلانماسینی [219] تورک میفولوژی گؤروشونون تأثیری کیمی قبول ائتسک، اوندان اوغوز خانین دا ایت-باراکلا اوز-اوزه گلدیگینی، ووروشدوغونو تخمین ائده بیلرک.

یوخاریدا دئییلنلر باخیمیدان «باراک» سۆزونون انٹیمولوگییاسی اهمیت کسب ائدیر. قدیم تورک دیلینده «بؤره» قورد معناسیندا ایشلمیشدیر. «قارا ایت ایله بنک» حاقینداکی افسانهده ده قوردون آدی قارا باراکدیر (متن یادداشداق قئیده آییناندا بو آد باشا دوشولمهدیگیندن قارابالیق کیمی قئید اولونسا دا، اونو قارا باراک کیمی قبول انتمک دوزگون اولاردی). الیمیزده موجود اولان باشقا متلرده ایسه قارا باراک ایتین آیدیر. رشیدالدینین «اوغوزنامه»سینده ده گۆرونوگو کیمی، بورادا دا باراک ایت معناسیندا ایشلمیشدیر. عینی آدین هم ایته، هم ده قوردا دئییلمهسی تصادوفدورمو؟ و. ا. قوردلئفسکی ق. پوتانینین بارقوزین بوریاتلاریندان آدینا «بورتو» دئییلن ایتین حاقینداکی افسانهنی قئیده آلدیغینی یازیر. همین افسانهده وئئرانین قویونلارینین قورویوجوسو اولان بو «بورتو»نو بوریاتلار سما ایتی آلداندریردیلا [167]. بیزه انله گلیر کی، ایت-باراک عینی مضمون داشییان ایکی آدین بیرلشمه سیندن یارانان آدیر. بیر چوخ علمی ادبیاتلاردا دا ایتله قوردون عینی جینسدن اولدوغو گۆسترلییر. انله طرفیمیزدن توپلانان متنده ده بونون شاهیدی اولوروق. افسانهده دئییلیر کی، ایتله قورد قوهوم ایشیش. قورد حیتهده یاشاییرمیش، ایت داغدا-داشدا. ایتین بالالاری خسته لیر. ایت گلپ قوردا دئییر کی، سنین یئرین ایستیدی، بالالاریم خسته دی، بیر هفته بیز حیتهده یاشایاق، بالالاریم ساغالان کیمی یئنه داغا چیخارام. قورد اینانیر، حیتهدن چیخیب داغا گئدیر، بیر هفتهدن سونرا گلیر ایتله دئییر کی، اووو... بالالارین ساغالدووو...

ایت ده جاواب وئیریر کی، یوخ، یوخ، هاو، هاو. قورد داغا قاییدیر. یئنه بیر هفتهدن سونرا گلیر سوروشور کی، بالالارین ساغالدووو... ایت ایسه جاوابیندا «یوخ، یوخ، هاو، هاو» دئییه هورور و هئچ واخت اینسانلاری ترک انتمیر (افسانه شکی رایونونون بیدئییز کندینده و اونا یاخین کندلرده یاییلمیشدیر. سؤیلهینی تامارا مصطفی قیزی محمودوا، 1926-جی ایل توللودلو).

ایتله قوردون آراسینداکی موباریزه نی گۆسترن میفولوژی فاکتا اوغوز خاقانین قیل باراک طایفاسی ایله موباریزه سینی ده علاوه انتمک اولار. رشیدالدینین «انرکلرین... کۆپکلره بنزهدیگی، فقط قادیلارین گۆزل اولدوغو بیر قارانیقلار اولکهنسین» بحث انتمه سینی ژ. پ. رووخ آمازونکالارین حیاتی ایله موقایسه ائدیر، بو اولکهنی «قادیلار کرالیغی» آلداندریر [142]. ژ. پ. رووخون آمازونکالارلا باغلی بو فیکری سهودیر. تاریخدن ده معلوم اولدوغو کیمی، آمازونکالارین وطنی قافقاز داغلارینین اتکلریدیر.

تورک میفولوگییاسیندا ایت-باراکلا باراک آراسیندا قدیم اجدادیمیزین اینانجی باخیمیدان موعین فرقلر واردیر. «اوغوزنامه»ده ایت-باراک دئییلیر کی، قبیلهنین سویکۆکونون باشلانغیچیندا دوران بیر حیوان کیمی تصویر اولونور. «اوغوزنامه»ده دئییلیر کی، بو قبیلهنین کیشیلری قارا رنگلی، چیرکین اوزلو و ایتله اوخشاییرلار. دیلیمیزده اولان ایبار سۆزونون ده معناسی چیرکین، بیس اولوب ایت خاصیتلی آداملار دئییلیر.

تاریخین نیسبتن یاخین دؤورلرینده باراک سۆزو ایلکین موعین لیگیندن قویارق قورد و ایت حاقینداکی ایناملار قاریشمیش و اویغون میف و افسانهلرین ایستروکتوروندا داخیل اولموشدور. بئله متلرین ان گرکلی سی یئنه «اوغوزنامه»ده تصویر اولونموشدور. قئید انک کی، بو متنده تصویر اولونان حادثهلر کونکرئت محیطده گۆتورولور، ایشتیراک اندن میفولوگنملر بیر-بیری ایله علاقهده وئریلیر. گۆسترلییر کی، دومان خانین آتاسی اوو زامانی حیوانلارین دیلینی صاندیغا بیغمیش، «اگر او غلوم اولارسا، دوغولان زامان بوتون حیوانلارین دیلینی بیلمه سی اوچون اونا وئرسینیز» آدی وصیتینه عمل اندی صاندیغین ایچینده کیلری سودا یاخالاییب اونا ایچیرمیشلر، بو سببدن ده دومان خان بوتون حیوانلارین دیلرینی بیلیرمیش. متنین بوتون مضمونونو وئرمک فیکریمیز یوخدور، تکجه قوردلارین اوز آرارینداکی دانیشیقلارینی اولدوغو کیمی وئرییریک: «بئمکلر گئیریلیب سوفره سالیندیغی زامان قوجا بیر قوردون اولاماسی انشیدیلدی. دومان خان بوتون حیوانلارین دیلینی بیلدیگیندن بو قوردون نه سؤیله دیگینی ده آنلادی. قورد دئییردی: «چوخ حنیف کی، آرتیق من قوجالمیشام، اولاریمین آرخاسینجا قاجیب اونا یئتیشه بیلیرم. اگر یئتیشم بئله اونو توتا بیلیرم؛ حتی توتسام دا پارچالایا بیلیرم». قوجا قوردون سۆزو بیتن کیمی اوچ گنج قورد بئله جاواب وئردی: «اگر سن یاشلی و گوجسوز سن سه، بیزیم قودرتیمیز واردیر، اگر هر گنج یاشلی یا یاردیم انتم سه، اونون نه دگری وار. بو گنج دومان، قارانیق و شیدتلی بیر فیرتینا اولاجاق. بوندان ایستیفاده اندیپ توی اوچون گئیریلیمش حیوانلارین هامی سنین قویوقلارینی و قارینلارینی پارچالاییب سنه وئره بییک». قوردلارین بو دانیشیغینی انشیدن دومان خانین ایتی قارا باراک دئییر کی، اگر پادشاه منه ایستی بیر یاغلی قویروق وئرسه، سیزلردن هنج بیرینیز بیر قوزویا بئله ال اوزادیب اونا صاحب اولای بیلیمز سینیز. دومان خان بونو انشیدیب ایتله حاضر اولان یئمگین ایچیندن یاغلی بیر قویروق آتیر.

گنج دومان خان اویانیب یانینداکیلاردان سوروشور کی، باخین، چۆلده کولک اسیر، یا یوخ؟ جاواب وئریلر کی، هاوا کولکلی و سون درجه قورخونج یاغیش یاغیر. دومان خان قوردلارین دوغرو دندیکلرینی آنلادی. سحر کولک کسپ یاغیش دایانقدان سونرا ایتی و قویونلاری آختاردیلار. دومان خان قارا باراکین سۆزونون اوستونده دوروب-دورمادیغینی بیلیمک اوچون هر طرفی آختارماغی امر انتدی. گۆردولر کی، گنج ایکن قویونلار قوردلاردان هورکوب قارا باراکلا برابر آرخالاریندا قوردلار اولدوغو حالدا تکجه بیر یولو اولان آغلی آدی بیر کئچیده گئتمیشلر. قارا باراک قوردلارلا ووروشموش، کئچیدین آغزینی توتاراق قوردلارین قویونلارلا هوجومونا انکل اولموشدور. دومان خان بونو اویرمندیکده، اوزو درحال آتینی مینیب اورایا گئتدی؛ دورومو گۆردو و قوردلارین هامی سینی اولدوردو. بو ایتین ده سۆزونون اوستونده دوردوغونا تامامیله ایناندی [111].

گۈرۈندۈگۈ كېمى، مۇتەدە ئاللقۇرىيادان كۈنىش اىستىفاده ائىلمىشىدۇر. بورادا قوردلارین و ایتین اینسان كېمى دانىشماسى تصوير ائىلیر. بو موتیو سونرادان ناغیللاریمیزدا ایشتیراك ائدن پئرسوناژلارین اینسان دىلینده دانىشماسینا بیر نۇوع شرایط یاراتمىشىدۇر. «كېچىك باجى»، «تومار پهلوان»، «تاجیر اوغلو»، «حوسئین تاجیرین ناغیلی»، «مرد و نامرد» ناغیللاریندا ئاللقۇرىيادان اىستىفاده ائىلمىكلە سوژنت خطى آرخاىكلىشىدیرلمىشىدۇر. «تاجیر اوغلو» ناغیلیندا «قورد دئدى:

- اگر سنین صاحبى نین آغلی اولسايدى، سنین گۈزلر یوی چىخاریب آتاسى نین گۈزلرینه سورتردى، گۈزلرى ایشیقلا ناردى.

ایت ده قوردا دئدى:

- منیم صاحبیم یوخودا اولماسايدى سنى اۋلدوروب، باشیوی كسەيدى، یاغوی اریدیب ایصفاهان پادشاهی نین قیزی نین بدنینه سارماشان ایلانین اوزونه چیرپايدى. ایلان اوندان رد اولوب، قیز شفا تاپايدى» [58; 6]

افسانهده و ناغیللاردا ئاللقۇرىكلىك ایت، قورد و قهرمان آراسینداكى موناسیبتلری عكس ائتدیریر. بو موناسیبتلرین اساسیندا قدیم ایتیدایی گۈرۈشلر دایانیر. ئاللقۇرىكلىك سوژنتدهكى حادیهلرین باشا دوشولمەسینده بدیعی پریم رولونو اوینايیر [162].

قارا باراك حاقینداكى افسانه اولدوقجا قدیمدیر و ایتە اولان اینامى اوزونده یاشادیر. بوراداكى سوژنتە «بنهگین ناغیلی» ندا راست گلیریک. سوژنت اوخشارلیغی ناغیلدا بنهگین اۋز ایلکین تیپینه یاخینلاشماسینی و بلکه ده اونون اۋزو اولدوغونو دئمگە اساس وئریر. افسانهده و ناغیلدا اىكى ایت آدینین بیر-بیریندن جوزی فرقلنمەسینی گۈرۈرۈك. باراکلا بنهك آراسیندا هانسی یاخینلیق و دئییم فرقی واردير؟ بیرینجی فرق ر - ن سس عوضلنمەسیندهدیر. بو سس دگیشمەسى تورک دیلرینه خاص اولان جهتدیر. ایت-باراک و باراک حاقینداكى گۈرۈشلر قیچاق قیبلەسى نین گۈرۈشو كېمى «اوغوزنامه» ده تصوير ائىلیر. بنهك حاقینداكى افسانلر ایسه یئرلى كولوریتە اویغون اولاراق قدیم اوغوزلارین دونیاگۈرۈشونو عكس ائتدیریر. گۈرۈندۈگۈ كېمى، بورادا اساسلى فرق یوخدور. حتی «قارا ایتلە بنهك» آدلى افسانهده بو، یاخیندان حیس اولونور. افسانهده دئییلیركى، كۈنچمیشده بیر چوبان وارمیش، اونون بیر قارا ایتی، قارا ایتین ده بنهك آدلى بالاسى. چوبان سورولرى قارا ایتلە بنهگە تاپشیریب یاتارمیش. قویولار ساریدان آرخیین اولان چوبانین گنجە یاریسى سوروسونه جاناوار (قارابالیق) دستەسى داراشیر. قیش و اختى، سوبوخ، توپورسن یئرە بوز پارچاسى دوشردى. قویون-قوزو هورکوپ هرەسى بیر طرفه داغیلیدى دیهنه اونناری ایبه یاوخ گنیرمه اولموردو. قارا ایت جاناوارین بیر- اىكى سینی یارالادی، سورا جاناوارار دا هوجوم چکپ قارا ایتی اولموجول یارالادی. ایت زینگیلەمینده چوبانین هئله بیلرسن کین اورگی اویولوردو. چوبان بیلمیردی کۈمگە كېمى چاغیرسین. بنهك آرخاجدا یاتمیشدى، خوردن خوری یوخیدو. علاجسيز چوبان وفالى دوستو بنهگى هبلە چاغیردی:

قارا ایت قانا دوشدو!

قویروغو یانا دوشدو!

آمان، بنهك، گل یئتیش!

ایشیم یامانا دوشدو!

بنک یوخودان آیلیپ ائشیدیر کین آناسى قانا دوشوب. بیر گوجونین جاناوارارا باسیلیر. اۋلدوردوگونو اۋلدورور، قالانى قاچیر جانینی قوتاریر. بنهك آناسى نین یاراسینی یالاییر اولویور. قارا ایت باشینی قالدیریب بنهگە باخیب جانینی تاپشیریر. سورولرى بیغیب چوباننان بنهك آرخاجا تیپیر. بنهك اۋز قوچاقلیغینی گۈسترمگە چوبانین یانینا گلیر. چمبر قویروغونو بولویور. چوبانین آیاغی آلتیندا یاتیب اوزونو هونون آیاغینا سورتور. چوبان دا بنهگین باشینی تومار بییب دئییر: «آسلا نیمان، حلال اولسون» (سۆیلەین: اوغوز رایونو، باش داشاغیل کندی ساکینی احمد ساعت اوغلو، 1929-جو ایل تولدولو).

بو افسانهده قیچاق و اوغوز دونیاگۈرۈشلرینین چولغالاشدیغینی گۈرۈرۈك. قارا ایت قارا باراکی خاطرلادیر. بنهگین تیمثالیندا اوخشار میفولوژی گۈرۈشون اوغوز دوشونجه طرزینە اویغون اولاراق ایزلری برپا اولونور. و. ا. قوردولوفسكى یازیركى، روس کنیازی داوید وولینسكى نین موتفیقى كېمى ووروشان قیچاق کنیازی بونیاك دۈگۈشدن اول گنجە دوشرگەدن آراناراق قورد كېمى اولاییردی. اگر قوردلار اونون سسینه سس وئرسەیدیلر، دۈگۈشده غالب گلەجگینە اینانیردی [167]. بونیاك آدینین ائتیمولوگیاسینی بنهك آدیندا آختارماق، بو حاقدا فیکیور یوروتمک چتیندیر. آنجاق او دا معلومدوركى، میف و افسانلرده چینگیز خانین و آتیلانین اجدادینین قوردلا (ایتلە ده باغلی اولدوغونو سۆیلەبیرلر) باغلی اولدوغو گۈسترلمکدهدیر.

آذربایجان فولکلوروندا بنهك اوبرازی كۈنىش یایلمیشدیر. ت. فرضعلی یفین و ای. عابباسلى نین ترتیبجیسی اولدوقلاری «ائل چلنگی» توپلوسوندا «سلام علئیک سائ بیگلر» خالق اویونوندا چوبان و بنهك ایشتیراكچیلارین آراسیندا خصوصى یئر توتور. ت. فرضعلی یئف قئید ائدیركى، بو خالق اویونوندا بوتون ایشتیراكچیلار «بنهكچی» آدلانیرمیش. قئید ائدکكى، آدی چکیلن خالق اویونوندا چوبانین دیلى ایله وئرلین چاغیرمالار اهلیمان آخوندوفون ترتیب ائتدیگی «آذربایجان فولکلورو ائتولوگیاسی» ندا «چوبان و بنهك» شعرى ایله عینیت تشکیل ائدیر [20].

آذربایجان فولکلورونون قدیم دؤورلرینه عایید بیر سیرا متلنلر، خصوصیلە قئید ائتدیگیمیز افسانلر دە بنهک آدینا ایکنجی معنا قازانمادان راست گلینیر. لاکین سونراکی افسانە و روایتلر دە بنهک آدی دنفور ماسیبایا اوغراپاراق، خاللی کیمی ایشتیراک ائتمکدهدیر. مضمون قیسمن قالماق شرطیلە بو افسانە و روایتلر دە خاللی چوبانین صادیق دوستو کیمی قالمادادیر. «خاللی» آدی نیسبتن مو عاصیر روایتین مضمونو بلنهدیر: بیر وارلی کیشینی تابسدی آدی بیر اوولادی واردی. او دا آغانین چوبانینا کونول وئرمیشدی. تابسدی گوزل-گؤچک، چوبان بویلو-بوخونلو ایدی. جاواننار بیر-بیرینە یاراشیردیلا. چوبانین خاللی آدی قوردباسار بیر ایتی دە واردی. او، قوردلارین ایگینی لاپ اوزاقدان آلیردی. خاللی نین سسی چیخاندا قوردلارین قورخودان اورکلری قوپوردو. اونون قورخوسوندان سورویە قورد-قوش، اوغرو-قولدور یاخین دوشه بیلیمیردی. بیر گون یئنە یالاخ واختی آغانین قیزی آلاچیدا تک ایدی. چوبانین وئردیگی توتگی اللشیدیردی. بیردن یاد بیر ایگ دیویف توفنگی قوجاغینا گوتوردو. سونرا توتگی چالماغا باشلادی. قیز سهو ائتمه میشدی، دوغرودان دا 5 - 6 آدام تابسدینی قاجیرماغا گلیمیشدی. 5-6 قویون دا آپارماق ایسته ییردیلا. توتگین سسینه خاللی اوزونو آلاچیغین یانینا یئتیردی. چوبان اوزونو آلاچیغا چاتدیرانا قدر خاللی اوغرولاری پرن-پرن ائلەدی. اونلار دا زورلا قاجیف جاننارینی قوتاردیلار. چوبان خاللی نین بویونو قوجاخلادی، اما ایت دارتیندی. چوبان اونو بوراخان کیمی او، ایلدیریم کیمی سورونون یانینا جومدو (سویلهینی عیباده بابا، 100 یاش، سسییان (قار اکیسه) بؤلگهسی، اورود کندی، توپلایانی ت.صمیمی).

بنهگین خاللی آدلانماسی هنج دە تصادوفی اولامیشدیر. بیزه تانیش اولان بنهک آدی ایتلرین دریسی قیرمیزی و یا باشقا رنگلر دە خاللارلا اورتولودور. بنهک آدینی داشییان بو ایتلر دە آریق، جایداق، اوزون دیرناقلی، توکلری اوزون اولموشدور کی، بو دا باراک آدینی داشییان میفولوژی ایت تیپلرینین بدن قورولوشونا او یغون گلیر.

بنهگلیکه، آپاردیغیمیز تدقیقات و گلدیگیمیز نتیجهلر اونو گؤستریر کی، ایستر باراک، ایستر سه ده بنهک خصوصی قوردباسار جینسدن اولوب اوزونده قوردلا باغلی میفولوژی آرخایزمی ساخلامیش، اینانج تیپی کیمی مو عین دؤورلر دە یاشامیشدیر.

بنهگلیکه، فصیل بویو آپاریلیمیش تدقیقات بیزه میفولوژی شوعور و اونون ایستروکتورو مساله سینی آذربایجان ائپیک فولکلور متلری اساسیندا نظردن کنچیرمگه ایمکان وئردی. آراشدیرما گؤستردی کی، تورک میفولوژی دوشونجهسی پارچالاناراق هم ده فولکلور ترانسفور ماسیبیلار ائتمیشدیر. بو یوللا میفولوژی دوشونجه نین موختلیف سویه لرینین ایستروکتور واحیدلری، اونون اینکیشافی نین آیری-آیری مرحله لری فولکلورون ایستروکتور واحیدلرینه چئوریلیمیشدیر. بو دا اوز نووبه سینده تدقیقاتین نو بتی حیصله رینده همین پروبلیمین - تورک میفولوگیاسی نین ائپیک ترانسفور ماسیبیلاری مساله سی نین اویرنیلیمه سی نین نظری-منتودولوژی، پراکتیک-علمی اساسلارینی تشکیل ائدیر.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

6. Allah yıxan evi qızlar tikər (ilk dəfə nəşr olunan nağıllarımız). Bakı: Yazıçı, 1994, 304 s.
13. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı: Elm, 1988, 196 s.
20. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1968, 289 s.
21. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. I cild / Tərtib edənlər T.Fərzəliyev, M.Qasımlı. Elmi redaktoru İ.Abbasov. Bakı: Sabah, 1994, 388 s.
23. Azərbaycan folkloru antologiyası. Şəki folkloru. IV kitab. 1-ci cild. Bakı: Səda, 2000, 498 s.
24. Azərbaycan folkloru antologiyası. Ağbaba folkloru. VIII kitab. Bakı: Səda, 2003, 476 s.
28. Azərbaycan folkloru antologiyası. Zəngəzur folkloru. XII kitab. Bakı: Səda, 2005, 464 s.
35. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Maarif, 1989, 540 s.
37. Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, 418 s.
43. Bəhlül Abdulla Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Qismət, 2005, 208 s.
46. Biri var idi, biri yox idi... (Azərbaycan nağılları). Bakı: Gənclik, 1976, 267 s.
52. Çobanoğlu Şahvələd. Sokrat, Bakı: Asiya, 2002, 120 s.
58. Əliyev R.M. Azərbaycan nağıllarında mifik görüşlər. Bakı: Elm, 1992, 118 s.
59. Əliyev R.M. Mifoloji şüurun bədii spesifikasiyası. Bakı: Qartal, 2001, 100 s.
62. Əsgərov Ə. Azərbaycan sehrlı nağıllarında qəhrəman (səciyyəsi və mənşəyi). Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 1992, 144 s.
67. Fəruq Sümər. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, 432 s.
71. Hacıyev T. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair / Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı: Elm, 1984, s.125- 136.
84. İsmayılov H. Aşıq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm, 2002, 311 s.
92. Qurani-Kərim. Bakı, 1992, 714 s.
95. Mərəsimlər, adətlər, alqışlar... / Toplama, müqəddimə və qeydlər A.Nəbiyevindir. Bakı: Gənclik, 1993, 352
101. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I hissə / Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Turan, 2002, 680 s.
111. Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı: Milli Elmlər Ensiklopediyası, 2003, 108 s.
113. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
117. Şükürov A. Mifologiya. 6-cı kitab. Qədim türk mifologiyası. Bakı: Elm, 1997, 232 s.
123. Vəliyev İ. Azərbaycan mifik təfəkküründə sehrlı quşlar // «Dədə Qorqud» jurnalı, 2005, N 1, s.42 - 53.
124. Vəliyev K. Elin yaddaşı dilin yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1987, 280 s.
125. Vətən qürbətə qaldı (Göyçə mahalından toplanmış folklor örnəkləri). I kitab. Bakı: Yazıçı, 1993, 544 s.
127. Zeynalov İ. Mifoloji təfəkkürün formaları // Azərbaycan təbiəti, 1994, N 1, s.31 -34.

Türk dilində

132. Bayat F. Mitolojiyə giriş. Çorum: KaraM, 2005, 150 s.
133. Bahaeddin Ögel. Türk mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ilə destanlar). I cild, Ankara: Türktarih qurumu, 1989, 644 s.
134. Bahaeddin Ögel. Türk mitolojisi, II cild, Ankara: Türk tarih qurumu, 1995, 610 s.
137. Kalafat Y. Doğu Anadolu'da eski türk inanclarının izleri. 4-cü baskı. Ankara: Babil Yayıncılık, 2005, 284 s.
138. Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü. İstanbul, 1989, 537 s.
139. Murat Uraz. Türk mitolojisi. İstanbul, 1967, 267 s.
141. Roux J.P. Türklerin ve moğolların eski dini. İstanbul, 1998. Birinci baskı. İstanbul, 1994, 303 s.
142. Roux J.P. Orta Asya'da kutsal bitkiler ve hayvanlar. İstanbul: Kabcacı yayınevi, 2005, 440 s.

Rus dilində

145. Azadovskiy M.K. İstoriya russkoyfol'kloristiki. M.: Uçpedqiz, 1958, 479 s.
148. Arxaıçeskiy ritual v fol'klornıx i ranneliteraturnıx pamətnikax. M.: Nauka, 1988, 335 s.
152. Bayburin A.K. Kosmıçeskaə modelğ / Svod gtnoqrafiçeskiç ponətiy i terminov, vıp.4. M.: Nauka, 1991, s.61 - 63.
153. Bayburin A.K. Mıf / Svod gtnoqrafiçeskiç ponətiy i terminov, vıp.4. M.: Nauka, 1991, s.75-78.
154. Bayburin A.K. Mıfoloqıçeskoə soznanie / Svod gtnoqrafiçeskiç ponətiy i terminov, vıp.4. M.: Nauka, 1991, s.78 - 80.
155. Bayburin A.K. Mıfoloqıç / Svod gtnoqrafiçeskiç ponətiy i terminov, vıp.4. M.: Nauka, 1991, s.80-83.
156. Baxlul Abdulla. Azerbaydjanskiy obrədoviy fol'gklor i eqo pogtika. Baku: Gİm, 1990, 218 s.
157. Beylis V.A. Tradiiüa v sovremennıx kulğturaxAfriki. M.: Nauka, 1986, 246 s.
158. Birlayn Dj.F. Parallelğnaə mıfoloqıç. M.: Kron-press, 1997, 336 s.
160. Veleükə N.N. Əziçeskaə simvolika slavənskiç arxaıçeskiç ritualov. M.: Nauka, 1978, 240 s.
161. Veyman R. İstoriya literatırı i mıfoloqıç. M.: Proqress, 1975, 344 s.
162. Qadjiev A. Pogtika sovremennoy prozi. Voprosı mıfoloqıçeskoqo i folğk- lornoqo qenezisa. Baku: Mutardjim, 1997, 204 s.
163. Qaüak V.M. Skazoçnik i eqo tekst (krazvitiö gksperimentalğnoqo naprav- leniə v folğkloristike) / Problemi folğklora. M.: Nauka, 1975, s.47 - 59.
165. Qerxardt M. İskusstvo povestvovanie. M.: Nauka, 1984, 455 s.
166. Qolosovker Ə.G. Loqıka mıfa. M.: Nauka, 1987, 217 s.
167. Qordlevskiy V.A. İzb. soç. II tom. M.: Vostoçnoy literatırı, 1961, 558 s.
168. Qureviç A.Ə. Kategorii srednevekovoy kulğturi. M.: Nauka, 1984, 350 s.
169. Djuzeppe Kokkğəra. İstoriya folğkloristiki v Evrope. M.: İnostranny literatırı, 1960, 689 s.
170. Drevnetörkskiyslovarğ, Leninqrad: Nauka, 1969, 676 s.
171. Dömezilğ J. Skifi i nartı. M.: Nauka, 1990, 229 s.
179. Kləştorniy S.Q. Mıfoloqıçeskie söjeti v drevnetörkskiç pamətnikax / Törkoloqıçeskiçsbornik 1977. M.:
182. Kramer S.N. İstoriya naçinaetsə v Şumere. M.: Nauka, 1965, 256 s.
184. Kğmpbell D. Maski boqa: sozıdatełğnaə mıfoloqıç. T. 1. Pervəə knıqa. M.: Zolotoy Vek, 1997, 332 s.
189. Losev A.F. Problema simvola i realistiçeskoə iskusstvo. M.: İskusstvo, 1976, 367 s.
190. Löşğen Levi-Brölğ. Sverxestestvennoe v pervobıtnom mışlenii. M.: Pedaqoqıka-Press, 1994, 604 s.
193. Meletinskiy E.M. Mıf i istoriçeskaə pogtika folğklora / Folğklor pogtiçeskaə sistema. M.: Nauka, 1977, s.25 -42.
194. Meletinskiy E.M. Pogtika mıfa. M.: Vostoçnaə literatıra, 2000, 407 s.
196. Mıfoloqıçeskiy slovarğ. M.: Sovetskaə gnüiklopediə, 1991, 736 s.
197. Mıfi, kulğtı, obrədi narodovzarubejnoj Azii. M.: Nauka, 1986, 256 s.
198. Mıç. Lifşiü. Mıfoloqıç drevnəə i sovremennaə. M.: İskusstva, 1980, 583 s.
199. Mıçaylov T.M. Burətskiy şamanizm. Novosibirsk: Nauka, 1987, 288 s.
202. Novik E.S. Obrəd i folğklor v sibirskom şamanizme (opit sopostavleniə struktur). M.: Nauka, 1984, 304 s.
208. Propp V.Ə. İstoriçeskie korni volşebnoy skazki. L., izd. Leninqradskoqo universiteta, 1986, 365 s.
214. Taylor G.B. Pervobıtnaə kulğtura. M.: Politizdat, 1989, 574 s.
215. Tğner V. Simvol i ritual. M.: Nauka, 1983, 277 s.
216. Tokarev S.A. Rannie formı reliqii i ix razvitie. M.: Nauka, 1964, 399 s.
217. Tokarev S.A. Rannie formı reliqii. M.: Politizdat, 1990, 622 s.
218. Tokarev S.A. Reliqiə v istorii narodov mira. M.: Politizdat, 1976, 575 s.
219. Tronskiy İ.M. İstoriya antiçnoy literatırı. Leninqrad: Uçpedqiz, 1947, 496 s.
225. Filofofskaə gnüiklopediə. 2-oy tom. M.: Sovetskaə gnüiklopediə, 1962, 575 s.
228. Frgzer Dj.Dj. Zolotoy vetvi. M.: izd. «Politiçeskoy literatırı», 1986, 703 s.
231. Xaytun D.E. Totemizizm, eqo suhnostğ i proisxojenje. Stalinabad, 1958, 152 s.